

СЛОВНИК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ ЛОГІКИ

Аналогія відношень – міркування за аналогією, у якому об'єктом уподібнювання є схожі відношення між предметами, а ознакою, що переноситься - властивості цих відношень.

Аналогія властивостей – міркування за аналогією, у якому об'єктом уподібнювання є два схожих предмети, а ознакою, що переноситься, - властивості цих предметів.

Аргументація - процес обґрунтування певного положення (твердження, гіпотези, концепції) з метою переконання в його істинності, слушності.

Атрибутивно-реляційне визначення - вид явного визначення, в якому видовою ознакою є властивості предмета, що визначається, або його відношення до інших предметів.

Безвідносні поняття - поняття, у змісті яких відсутні ознаки, які вказують на відношення з іншими поняттями.

Визначення – логічна операція, за допомогою якої розкривають зміст поняття. Структура визначення : *дефінієндуми, дефінієнси*

Виміри знакового процесу - синтаксичний, семантичний, прагматичний. *Синтаксичний вимір* фіксує відношення між знаками в структурі знакового процесу. *Семантичний вимір* фіксує відношення між знаком та його значенням в структурі знакового процесу. *Прагматичний вимір* фіксує відношення між знаком та його інтерпретатором.

Відносні поняття – поняття, у змісті яких наявні ознаки, які вказують на відношення з іншими поняттями.

Відношення перетину - відношення, яке існує між поняттями, обсяги яких частково перетинаються.

Відношення підпорядкування - відношення, яке існує між родовим поняттям та поняттям, що виражає один з видів цього роду.

Відношення протилежності між поняттями - відношення, яке існує між поняттями, зміст яких відрізняється найвищою мірою, тобто:

- а) сума їхніх обсягів не вичерпує обсягу родового поняття;
- б) обсяги таких понять є двома крайніми видами у межах одного роду;
- в) одне з таких понять містить у собі ознаки, які не просто заперечують ознаки іншого поняття, але й замінюють їх на протилежні.

Відношення протиріччя - відношення, яке існує між поняттями, які є видами одного роду, але, на відміну від відношення протилежності, сума їхніх обсягів повністю вичерпує обсяг родового поняття, а зміст одного з них просто заперечує зміст іншого.

Відношення співпідпорядкування - відношення, яке існує між поняттями, що є різними видами одного роду.

Відношення тотожності - відношення, яке існує між поняттями, що мають різний зміст, але їхні обсяги повністю збігаються.

Генетичне визначення – вид явного визначення, в якому видовою ознакою є спосіб походження, створення, конструювання предметів.

Дедуктивна аргументація – аргументація, будована за схемами дедуктивних міркувань

Дедуктивне міркування - міркування, в якому між засновками та висновком існує відношення логічного слідування.

Дескриптивна семіотика - семіотика, яка вивчає конкретні знакові системи (семіотика кіно, семіотика архітектури, психоаналітична семіотика, правова семіотика тощо).

Дескриптивне висловлювання - висловлювання, в якому стверджують або заперечують наявність певних ситуацій фактичного, реального характеру.

Диз'юнкція (сильна/строга) - логічний сполучник, який є істинним у тих випадках, коли логічні значення його складників не збігаються. Цей логічний сполучник є хибним, коли логічні значення його складників збігаються.

Диз'юнкція (слабка/нестрога) - логічний сполучник який є хибним лише в одному випадку, коли логічні значення його складників будуть хибними. В усіх інших випадках цей логічний сполучник буде істинним.

Дихотомічний поділ – вид поділу, в якому підставою є ознака, притаманна лише частині предметів, що увіходять до обсягу подільного поняття. Поділ у цьому випадку здійснюють з наявності чи відсутності цієї ознаки у предметів.

Еквіваленція - логічний сполучник, який є істинним у тих випадках, коли логічні значення його складників збігаються: У випадках, коли їх значення не збігаються, такий сполучник буде хибним.

Елемент обсягу поняття - предмети, які увіходять до обсягу поняття.

Загальне поняття – поняття, обсягом якого є клас однорідних предметів.

Заперечення - логічний сполучник, який з істинного висловлювання творить хибне, а з хибного - істинне.

Запитання - висловлювання, в якому міститься вимога певної інформації від людини, до якої звертаються.

Збірне поняття – поняття, елементами обсягу якого є класи предметів.

Звичайне контекстуальне визначення - вид неявного визначення, в якому контекстом є звичайний уривок будь-якого тексту.

Зміст поняття – сукупність суттєвих ознак предметів, на підставі яких їх узагальнюють й виокремлюють у класи.

Знак - матеріальний об'єкт, яким у процесі спілкування та мислення людей заміщують інший об'єкт, який позначають

Знаки-індекси - знаки, значення яких повністю визначене тим контекстом, у якому їх застосовують. Прикладами таких знаків є займенники, деякі прислівники тощо.

Знаки-копії - знаки, значення яких повністю визначене тим предметом, якому вони відповідають. Прикладами таких знаків є фотографії, картини, відбитки пальців тощо.

Знаки-символи - знаки, які фізично ніяк не пов'язані з предметами, що їх вони позначають. Їхні значення переважно встановлюють за умовною згодою. У зв'язку з цим вони набувають статусу умовного позначення та всезагального правила. Прикладами таких знаків є більшість слів природної мови, дорожні знаки тощо.

Знаковий процес - процес, в якому щось функціонує як знак. Структура знакового процесу складена з чотирьох компонентів: знакового засобу, значення, інтерпретатора та інтерпретанти.

Імплікація - логічний сполучник, який є хибним лише тоді, коли перше висловлювання (антецедент) є істинним, а друге висловлювання (консеквент) є хибним. У всіх інших випадках імплікація є істинною.

Класифікація - багаторівневий, послідовний поділ обсягу поняття з метою систематизації, поглиблення та отримання нових знань стосовно членів поділу. Види класифікації: природна, штучна.

Конкретне поняття – поняття, елементом обсягу якого є предмет або клас предметів.

Кон'юнкція - логічний сполучник, який є істинним лише тоді, коли всі його складники є істинними. В усіх інших випадках цей логічний сполучник є хибним.

Критика - обґрунтування безпідставності процесу аргументації, який відбувся раніше.

Критика аргументів - вид критики, спрямований на обґрунтування безпідставності (хибності або низького рівня правдоподібності) аргументів, які застосовує пропонент для обґрунтування тези.

Критика форми - вид критики, спрямований на обґрунтування безпідставності форми аргументації, яку застосовує пропонент.

Критика тези - вид критики, спрямований на обґрунтування безпідставності (хибності або низького рівня правдоподібності) тези, яку висуває пропонент.

Логіка - наука, яка вивчає форми (схеми, структури) міркувань людей.

Логічна помилка - порушення законів та правил логіки. Логічні помилки в процесі міркування можуть припускати як ненавмисно (через незнання), так і навмисно з метою введення в оману опонента, обґрунтування неправдивого твердження, якоїсь нісенітници тощо. У першому випадку логічну помилку називають паралогізмом, у другому - софізмом.

Логічна прагматика - розділ логічної семіотики, який вивчає відношення мовних знаків до носіїв мови у структурі логічної теорії.

Логічна семантика - розділ логічної семіотики, який вивчає відношення мовних знаків до їхніх значень в структурі логічної теорії.

Логічна форма міркування - спосіб зв'язку висловлювань, які увіходять до його складу.

Логічний закон – висловлювання, яка буде істинним у будь-якій предметній області, воно є завжди істинним висловлюванням.

Логічний синтаксис - розділ логічної семіотики, який вивчає відношення між мовними знаками в структурі логічної теорії.

Метамова - мова, засобами якої досліджують та описують властивості та відношення об'єктної мови.

Міркування - розумовий процес, у ході якого на підставі відомих, наявних знань отримують нове знання. Вихідні, відомі висловлювання, з яких виводять нове знання, називають засновками міркування. Висловлювання, отримане логічним шляхом із засновків, називають висновком міркування.

Модальна логіка - розділ сучасної логіки, де вивчають модальні висловлювання та їхні відношення в структурі міркувань.

Модальне висловлювання - висловлювання, до складу якого увіходять модальні поняття (модальності).

Модальність - характеристика або оцінка висловлювання, яку дають з тієї чи тієї точки зору. Це певний спосіб ставлення людини до висловлювання, яке вона виголошує.

Наукова індукція - індуктивне міркування, у якому висновок роблять на підставі відбору необхідних та виключення випадкових обставин.

Негативні поняття – поняття, у змісті яких фіксують відсутність певних ознак.

Недедуктивна аргументація – аргументація, будована за схемами недедуктивних (правдоподібних) міркувань.

Незбірне поняття – поняття, елементами обсягу якого є окремі предмети.

- Неповна індукція** - індуктивне міркування, в якому на підставі наявності ознаки у частини предметів певного класу роблять висновок про її наявність у всього класу предметів.
- Непорівнянні поняття** - поняття, які не мають спільних родових ознак.
- Неправильне міркування** – міркування, в якому допущено логічних помилок унаслідок порушення правил або законів логіки.
- Несумісні поняття** - поняття, які не мають спільних елементів обсягу, тобто їхні обсяги не перетинаються.
- Неявне визначення** - визначення, як не має форми тотожності дефінієндума і дефінієнсу.
- Об'єктна мова** (предметна мова, мова-об'єкт) - мова, за допомогою якої описують предметну (позамовну) дійсність.
- Обмеження понять** – логічна операція, в результаті якої здійснюють перехід від деякого поняття до поняття з меншим обсягом, але більшим змістом.
- Обсяг поняття** - клас (множина) предметів, які узагальнюють в понятті, і кожному з яких притаманні ознаки, що складають зміст поняття.
- Одиничне поняття** – поняття, обсяг якого складається з одного елементу.
- Операційне визначення** – вид явного визначення в якому, видовою ознакою є вказівка операцію, за допомоги якої можна розпізнати ті чи ті предмети.
- Опис** - прийом, який полягає в перерахуванні низки ознак предмета з метою нестрогого виокремлення його з ряду схожих на нього предметів.
- Остенсивне визначення** - вид неявного визначення, яке здійснюють за допомоги демонстрування предмета . Контекстом такого визначення є ситуація, в якій зустрічається предмет.
- Повна індукція** - індуктивне міркування, в якому на підставі наявності ознаки у кожного предмета певного класу роблять висновок про її наявність у всього класу предметів.
- Поділ** - логічна операція, в результаті якої здійснюють перехід від родового поняття до множини видових понять. Структура поділу: подільне поняття, члени поділу, підстава поділу.
- Поділ за видозміною ознаки** – вид поділу, в якому підставою є ознака, притаманна всім предметам, що увіходять до обсягу подільного поняття. З кожним членом поділу ця ознака змінюється, тому її називають видостворюючою ознакою.
- Позитивні поняття** – поняття, у змісті яких фіксують наявність певних ознак.
- Поняття** - думка, яка шляхом вказівки на деяку ознаку виокремлює з універсуму та узагальнює в клас предмети, яким притаманна ця ознака.
- Популярна індукція** – індуктивне міркування, в якому шляхом переліку встановлюють наявність ознаки у деяких предметів певного класу і на цій підставі роблять висновок про її наявність у всього класу предметів.
- Порівнянні поняття** - поняття, мають спільні родові ознаки.
- Порівняння** - прийом, який застосовують для образної характеристики предмета.
- Правильне міркування** - міркування, в якому дотримано всіх правил та законів логіки.
- Предметне значення знака** - предмет, що позначається знаком. Предметні значення є різноманітними: це можуть бути окремі предмети та класи предметів, явища, процеси, властивості предметів та відношення між ними тощо.

- Природна класифікація** – класифікація, яку здійснюють на підставі суттєвих ознак об'єктів, що досліджуються.
- Пусте поняття** – поняття, обсяг якого не містить жодного елемента.
- Рівні знакового процесу** - рівні абстракції розгляду знакового процесу.
- Розрізнення** - прийом, який встановлює ознаки, що відрізняють один предмет від іншого (подібного до нього) предмета.
- Семіотика** - наука, яка вивчає знаки та знакові процеси.
- Смислове значення знака** - зміст знака, який засвоюють в процесі його розуміння. Смысл знака - це сукупність суттєвих рис, властивостей, характеристик предмета, позначеного цим знаком.
- Спростування** - встановлення хибності якогось положення з використанням логічних засобів та положень, істинність яких доведена заздалегідь. Спростування є окремим випадком критики.
- Структура аргументації** - теза, аргументи, форма. Теза - це положення, яке необхідно обґрунтувати. Аргументи - це твердження, за допомоги яких обґрунтовують тезу. Форма - це спосіб, який застосовують для обґрунтування тези.
- Структура критики** - теза, аргументи, форма. Теза - це положення, яке необхідно розкритикувати. Аргументи - це твердження, за допомоги яких критикують тезу. Форма - це спосіб, який застосовують для критики тези.
- Сумісні поняття** - поняття, обсяги які мають спільні елементи обсягу, тобто їхні обсяги повністю або частково збігаються.
- Сучасна логіка** – історичний етап розвитку логічного знання, який розпочався від середини XIX сторіччя й триває до тепер. Фундатором сучасної логіки вважають німецького філософа Г. Лейбніца (1646-1716).
- Теоретична семіотика** – семіотика, яка вивчає найзагальніші властивості та відношення, притаманні будь-яким знаковим системам, незалежно від їхнього матеріального втілення.
- Традиційна логіка** – історичний етап розвитку логічного знання, який тривав від IV ст. до н.е. до середини XIX ст. Фундатором традиційної логіки вважають давньогрецького філософа Арістотеля (384-322 до н.е.).
- Формалізація** - побудова моделі, в якій змістовним міркуванням відповідають їхні формальні аналоги. Метод формалізації є головним методом сучасної логіки.
- Характеристика** - прийом, який полягає у переліченні деяких властивостей предмета, важливих у певному відношенні.
- Узагальнення понять** – логічна операція, в результаті якої здійснюють перехід від деякого поняття до поняття з більшим обсягом, але меншим змістом.
- Штучна класифікація** – класифікація, яку здійснюють на підставі несуттєвих ознак досліджуваних об'єктів.
- Явне визначення – визначення, яке має форму тотожності **дефінієндума та дефінієнса**. Такі визначення в логіці ще називають визначеннями через найближчий рід та видову ознаку.

Вступ. Методичні вказівки до вивчення курсу

1.1. Цілі курсу

Основна мета запропонованого курсу полягає у **розвитку та удосконаленню у студентів логічної культури, вміння логічно правильно міркувати, критично мислити.**

У результаті успішного засвоєння теоретичного матеріалу і відпрацювання його на практиці студент зможе:

- Виявляти основні поняття в тексті, з'ясувати їх структуру, встановлювати відношення між ними;
- Логічно правильно поділяти, класифікувати, визначати поняття;
- Знаходити помилки у поділах, класифікаціях, визначеннях, критикувати їх і не припускати в своїх міркуваннях;
- Виявляти логічну структуру висловлювань і на підставі цього витлумачувати їх;
- Міркувати відповідно до законів логіки; знаходити помилки в текстах і міркуваннях інших людей, пов'язані з їх порушенням;
- Аналізувати запитально-відповідальні ситуації, логічно коректно задавати запитання і давати відповіді на них;
- Виявляти міркування, вихідні положення і наслідки, що містяться в тексті;
- Виводити раціональні висновки із наявної інформації відповідно до правил і законів логіки;
- Логічно грамотно будувати свої міркування і знаходити помилки в міркуваннях опонентів.
- Конструювати коректну аргументацію;
- Переконливо критикувати аргументацію опонента;
- Уникати типових помилок в аргументації та критиці;
- Розпізнавати прийоми маніпулювання співрозмовником і протистояти ним.

Оволодіння навичками логічного мислення має особливе значення для юристів, специфіка роботи яких полягає у постійному застосуванні логічних прийомів і методів: визначень, класифікацій, поділів, аргументацій, спростувань тощо.

Знання логіки значно допомагає юристові:

- Аналізувати юридичну термінологію;
- Витлумачувати правові документи; знаходити протиріччя в кодексах та інших нормативних актах; з'ясувати чи впливає певна норма з інших норм, чи включення її до правового документу не буде зайвим, чи є новий нормативний акт доповненням або запереченням старого тощо;
- Будувати судово-слідчі версії, застосовуючи методи логіки;
- Складати чіткі плани розслідування злочинів;
- Застосовувати логічні методи в процесі прогнозування злочинності і оцінки діяльності правоохоронних органів;
- Не припускатися логічних помилок при складанні офіційних документів: протоколів допиту і огляду місця події, рішень і постанов, рапортів тощо;
- На високому рівні проводити суперечки в суді: обстоювати власну думку і критикувати думку супротивника; швидко знаходити логічні помилки у ході судового засідання.
- Застосовувати методи логіки для дослідження наукових проблем у правознавстві.

1.2. Структура курсу

Структура курсу складається із дев'яти тем:

Тема 1: Вступ. Методичні вказівки до вивчення курсу.

Тема 2: Предмет та метод логіки;

Тема 3: Семіотичний характер логіки;

Тема 4: Логічний аналіз понять;

Тема 5: Логічні операції над поняттями;

Тема 6: Логічний аналіз висловлювань;

Тема 7: Дедуктивні міркування;

Тема 8: Недедуктивні (правдоподібні міркування);

Тема 9: Основи теорії аргументації/критики.

1.3. Особливості вивчення курсу логіки

Перша особливість полягає в тому, що вивчення логіки потребує зосередження і систематичного підходу. Усі розділи підручника взаємопов'язані, не можна зрозуміти наступну тему, не засвоїв попередню. Вивчення

логіки потребує багато часу і певних зусиль. Як сказав один мудрець: *“У водах логіки не слід плисти з піднятими вітрилами”*.

Друга особливість полягає у тому, що засвоєння теоретичного матеріалу з логіки ще не означає, що людина зможе застосовувати його на практиці. Знайти вихід з цієї ситуації можливо, поєднавши теорію з вирішенням практичних завдань. У зв'язку з цим після вивчення тієї чи іншої теми рекомендується виконати відповідні практичні завдання, а також якомога частіше свідомо застосовувати набуті логічні навички у повсякденному житті, при написанні контрольних та курсових робіт, засвоєнні матеріалу юридичних дисциплін, у дискусіях, суперечках тощо. Лише за цих умов людина зможе навчитися логічно правильно мислити, не припускаючи елементарних логічних помилок в своїх міркуваннях, і розпізнавати їх в міркуваннях інших людей.

Третя особливість полягає у специфіки дистанційного навчання. Методика роботи у форматі дистанційного навчання передбачає:

1. Ознайомлення з теоретичним і практичним матеріалом, який міститься у темі підручника.
2. Виконання тесту (теорія) з теми, що вивчається.
3. Виконання тесту (практикуму) з теми, що вивчається.

Після закінчення вивчення всього матеріалу підручника студент повинен виконати підсумковий тест і контрольну роботу.

За бажанням студент може підготувати реферат. Якщо реферат буде оцінений викладачем позитивно, то на іспиті студенту дозволяється не відповідати на одне із запитань екзаменаційного білета.

Вимоги до реферату: 15 сторінок тексту (14 шрифт, 1,5 інтервал); **структура реферату:** 1. План; 2. Вступ; 3. Основна частина; 4. Висновки; 5. Список джерел (не менше трьох).

Предмет і метод логіки

2.1. Визначення логіки як науки

Термін “логіка” походить від давньогрецького слова “логос” (logos), що означає “слово” (або “речення”, “висловлювання”) і “смісл” (або “поняття”, “судження”). У Стародавній Греції “логос” був одним з філософських термінів. До складу філософії його вперше ввів **Геракліт (близько 544 - близько 483 до н. е.)**, який називав логосом вічну та всезагальну необхідність, деяку стійку закономірність.

У розвитку людської думки значення терміна “логіка” неодноразово змінювалося. На сьогодні йому приписують щонайменше три значення.

· Термін “логіка” можна вживати у словосполученнях типу “логіка історії”, “логіка речей”, “логіка подій”, “логіка фактів”, “логіка суспільного розвитку”, “логіка правового розвитку”, “логіка людського прогресу”, “логіка економічної кризи” тощо. Тут слово “логіка” використовують для позначення певних взаємозв'язків, взаємозалежностей явищ, дій людини. Воно вказує на закономірну послідовність речей та явищ.

· Термін “логіка” дуже часто у спілкуванні людей використовують у зв'язку з таким феноменом, як людське мислення. Усім відомі словосполучення “логіка мислення”, “жіноча логіка”, “де ж логіка?”, “у його міркуваннях залізна логіка” тощо. У цьому випадку слово “логіка” вживають для позначення обґрунтованості, доведеності положень, які висуває людина. Тут можна говорити про логіку як характеристику людського мислення.

· Термін “логіка” може бути використаний для позначення певної науки. Саме про цю науку і піде далі мова.

Що ж вивчає ця наука, що є предметом її дослідження? Найчастіше відповідь на це запитання є такою: логіка - це наука, яка вивчає мислення людини.

Певною мірою це дійсно так: логіка тісно пов'язана з мисленням. Проте мислення - це дуже складний та багатогранний об'єкт для дослідження. Не випадково його образно іноді називають “всесвітом навколо нас”. Мислення – це складний феномен, який вивчають багато наук: філософія, кібернетика, мовознавство, естетика, психологія, нейрофізіологія тощо. Логіка знаходиться серед цих наук і специфіка її полягає в тому, що вона вивчає не мислення загалом, а лише процес міркування людини. Логіку перш за все цікавить, яким чином міркують люди, які схеми міркувань вони застосовують для обґрунтування своїх думок, яких помилок вони можуть при цьому припускатися.

У зв'язку з цим логіку можна визначити таким чином.

Логіка - це наука, яка вивчає форми (схеми, структури) міркувань

При цьому її не цікавлять міркування конкретних людей: міркування генія або розумово відсталого людини, міркування дорослих або дітей. Це прерогатива психології. Логіка лише встановлює загальні умови (закони, норми, правила), згідно з якими повинне будуватися будь-яке міркування.

У зв'язку з цим логіку, так само як і право, вважають нормативною наукою. Подібно до того, як у праві визначають закони, норми, за якими повинна жити та діяти будь-яка людина у суспільстві, логіка вивчає закони, норми, за якими повинне будуватися будь-яке міркування цієї людини. У зв'язку з цим її вважають нормативною наукою.

2.2. Історичні етапи розвитку логічного знання

Логіка - дуже давня наука. Її історія налічує 2,5 тис. років і поділяється на два етапи:

- традиційний (IV ст. до н. е. - друга половина XIX ст.);
- сучасний (друга половина XIX ст. - до нашого часу).

Традиційна логіка

Розвиток логічних знань на першому етапі (традиційному) відбувався досить повільно. Хоча можна виділити кілька епох, які бачили звеличення логіки. Одна з них припадає на **часи античності (IV--III ст. до н. е.)**. Саме у цей час логіка вперше з'являється як наука.

Її фундатором вважають давньогрецького філософа, вченого-енциклопедиста **Арістотеля (Стагірита)(384 – 322 до н.е.)**. Він дуже високо оцінював цю дисципліну. На його думку, логіка - це надзвичайна наука, вона дає змогу кожному, хто її опанував, отримати метод дослідження будь-якої проблеми, оскільки саме ця наука дає можливість у явному вигляді визначити, що є доведення, та виокремити його головні різновиди та шаблі.

Цей метод відомий широкому колу людей як **дедуктивний метод**. Пам'ятаєте, як свого часу його використовував герой Конан-Дойла - славетний Шерлок Холмс! Сам Арістотель називав його “**силлогістичним методом**”. На його думку, будь-яке доведення можна побудувати у вигляді певного силлогізму, тобто міркування. Аналіз таких силлогізмів він і навів у своїх логічних працях.

Поряд з Арістотелем в античні часи логічною проблематикою цікавилися також **представники стоїцизму та софістики**. Серед стоїків слід відзначити **Хрисіппа (281/277-208/205 до н. е.)**, який розробив стоїчну концепцію логіки. Головну увагу він приділяв дослідженню таких компонентів логічної форми (схеми) міркування, завдяки яким висловлювання пов'язують між собою. Це, наприклад, такі вирази природної мови: “якщо ..., то”, “...і...”, “...або...” тощо. У сучасних логічних дослідженнях вони отримали назву “**логічні сполучники**”.

Софісти головну увагу приділяли аналізу логічних помилок у міркуваннях людей. Вони навіть за велику плату навчали бажаючих “мистецтву обдурювання людей”, яке полягало в тому, щоб неправильну схему міркування, тобто ту, де не виконуються закони або правила логіки, видати за правильну. Їхня викладацька діяльність була дуже вдалою з матеріальної точки зору.

Вчення софістів, звичайно, можна оцінити як “інтелектуальне шахрайство”, але при цьому не слід забувати, що воно базувалося на ґрунтовному знанні логіки.

Друга велика епоха розвитку традиційної логіки охоплює **християнське середньовіччя**. Вона тривала від середини XII ст. до середини XIV ст.

Саме у середні віки логіка стає однією з головних навчальних дисциплін тогочасної освіти. Вона увіходить до тривіуму - циклу із трьох наук, до якого, крім логіки, включали ще граматику та риторику. Граматика відповідала на питання, як правильно говорити, риторика - як говорити витончено, а логіка - як зробити так, щоб висновки, яких доходить людина у процесі міркування, були обґрунтованими. Вивчення цих трьох дисциплін у навчальних закладах того часу було обов'язковим.

Видатні представники середньовіччя дуже високо оцінювали логіку як науку. Ось як писав про неї відомий логік кінця XI ст., візантійський письменник, філософ, державний діяч **Михайло Псьолл (1018-1090)**: “Логіка – це мистецтво мистецтв та наука наук, яка вказує шлях до початків усіх методів”. Цю точку зору на оцінку методологічного значення логіки підтримувала більшість філософів-схоластів середньовіччя.

Проте між цими двома великими епохами піднесення логічного знання - античністю та середньовіччям - логіка перебувала у стані зимової сплячки. Її поважали за попередні результати. Вона залишалася одним з головних предметів викладання в усіх західноєвропейських університетах. До речі, **в Україні** логіка була обов'язковим предметом вивчення у **Києво-Могилянській академії**. Ось як розпочинав свій курс професор цієї академії **Стефан Яворський**: “Відкриваю для вас, найстаранніші атлети, не так олімпійські ігри, як лабіринт Арістотеля, що переважає лабіринт Дедала. Тут що не питання, то пастка, яка чатує на вас на широких шляхах. 1 вам не доведеться користуватися м'язами ніг, але чутливим рухом розуму та міркування, аби досягти найбільшої та бажаної насолоди, слави, вислухавши дворічний курс... Перед нами великі шляхи, котрі необхідно буде перейти, уподібнюючись навіть до блукаючих зірок. Хай не лякають вас у цьому винограднику логічні троянди, оточені стількома шипами, нехай вони будуть стимулом та відганяють своїми жалами безтурботність...” [Стефан Яворський. Філософські твори: У 2-х т. – Київ, 1992, - т.1. - С. 42].

Проте навряд щоб хтось передрікав у ці часи для логіки велике майбутнє. Навпаки, дуже часто наголошували на неспроможності логіки до подальшого розвитку. Видатний німецький філософ **І. Кант (1724-1804)** навіть стверджував, що логіка від самого початку є завершеною наукою, яка не зробила жодного кроку вперед з часів Арістотеля.

Помилковість таких уявлень щодо перспектив логіки була спростована дійсним розвитком подій упродовж останніх ста років, коли на зміну традиційній логіці прийшла сучасна логіка.

Сучасна логіка

Сучасна логіка формувалась наприкінці XIX ст. - на початку XX ст. Але її фундатором по праву можна вважати видатного німецького вченого **Готфріда Лейбніца (1646—1716)**. Хоча він жив у XVII ст., однак його праці випереджали свою добу на кілька сторіч. Їх не було сприйнято сучасниками. Лише у XX ст. з розвитком сучасної логіки ідеї Г. Лейбніца отримали підтримку та були розвинені у працях сучасних логіків.

Сучасна логіка суттєво відрізняється від традиційної. На другому етапі розвитку логічного знання інтереси логіків значно розширюються. Вони починають звертатися до аналізу таких типів міркувань, яким раніше взагалі було відмовлено в можливості логічного аналізу. Так, поряд з різними видами теоретичних (наукових) міркувань, головна мета яких полягає в обґрунтуванні знання, предметом дослідження багатьох логіків стають практичні міркування, спрямовані на поясненні дій людини. Виникають нові розділи логічного знання, істотно пов'язані із різними галузями наукового знання і типами міркувань у них. Це - математика, лінгвістика, право, філософія, психологія, економіка, інформатика тощо.

Проте, разом з цим треба зазначити, що **сучасна логіка не є запереченням традиційної (арістотелівської) логіки. Вона - її продовження**. Яскраве порівняння цих двох логік дає англійський вчений **А. Уайтхед (1861--1947)** у передмові до книги У. Куайна “Система логістики”. Він пише: “У сучасному розвитку логіки традиційна арістотелівська логіка займає своє місце як спрощене формулювання проблем, зумовлених предметом. У цьому наявна аналогія арифметики примітивних племен із сучасною математикою”.

Спочатку сучасна логіка орієнтувалася повністю на аналіз лише математичних міркувань. За її допомоги вчені намагалися розв'язати проблему основ математичного знання після того, як були знайдені парадокси у теорії множин. Цей період її розвитку іноді називають “**класичним**”.

Біля джерел класичної логіки стояли поряд з багатьма дослідниками **Джордж Буль (1815-1864), Огастес (Августус) де Морган (1806-1871), Чарлз Пірс (1839-1914), Готлоб Фреге (1848-1925), Давід Гільберт (1862-1943)** та інші. В їхніх працях була поступово реалізована ідея перенесення у логіку тих методів, які звичайно застосовують у математиці. Результатом цієї роботи стало створення таких розділів сучасної логіки як, **логіка висловлювань** та **логіка предикатів**. Першою великою працею класичної логіки було тритомове видання Б. Рассела та А. Уайтхеда "Principia mathematica" ("Принципи математики"), яке вийшло друком у 1910-1913 рр.

Критику класичної логіки розпочали у ХХ ст. й вели у різних напрямках. Її результат - виникнення нових розділів сучасної логіки, які становлять у сукупності так звану **некласичну логіку**.

Некласична логіка важко піддається визначенню, оскільки її гілки розглядають різні типи міркувань. Так, наприклад, розділами цієї логіки є:

- **алетична логіка**, яка розглядає міркування, до складу яких включають такі модальні поняття, як "необхідно", "можливо", "випадково" та їхні різновиди;
- **логіка часу (темпоральна логіка)**, яка описує логічні зв'язки висловлювань про минуле, сучасне, майбутнє;
- **епістемічна логіка**, яка розглядає такі міркування, до складу яких включають модальні поняття "спростовано", "нерозв'язано", "доведено", "переконаний", "сумнівається" тощо;
- **логіка норм (деонтична логіка)**, яка розглядає зв'язки нормативних висловлювань;
- **логіка оцінок (аксіологічна логіка)**, яка має справу з поняттями "добре", "погано", "байдуже", "краще", "гірше" тощо;
- **логіка дії**, яка описує міркування, пов'язані з діями людини.

Крім цього, можна також назвати **логіку змінювання, логіку переваг, логіку причинності, логіку цілі, логіку бажань, логіку цінностей, логіку рішень, динамічну логіку, когнітивну логіку, логіку імперативів, логіку запитань та відповідей, праксеологіку, девіантну логіку та інші**.

Цей перелік не охоплює всіх розділів некласичної логіки. Перелічити їх усі практично неможливо, бо їхнє екстенсивне зростання не завершилося й сьогодні. Можна лише сказати, що загалом завдання, яке стоїть перед некласичною логікою, полягає в тому, щоб повніше описати ті різновиди міркувань, які не було розглянуто в класичній логіці.

2.3. Міркування та його структура

Предметом логіки як науки впродовж усієї історії її розвитку були різноманітні схеми міркувань. З'ясуємо, що таке міркування.

Міркування - це розумовий процес, у ході якого на підставі наявних, відомих знань отримують нове знання.

Структура будь-якого міркування складена з двох компонентів:

- засновків;
- висновку.

Засновки – це висловлювання, в яких міститься вихідне, відоме знання.

Висновок – це висловлювання, в якому міститься нове знання і яке отримують логічним шляхом із засновків.

Приклад:

- Класичний приклад міркування, який наводять майже в усіх підручниках з логіки ще з часів середньовіччя, є таким:

Усі люди є смертними.

Сократ – людина.

Отже, Сократ є смертним.

У цьому міркуванні висловлювання: "Усі люди є смертними"; "Сократ - людина"; є засновками, а висловлювання, яке стоїть під ризикою,

- "Сократ є смертним" можна вважати висновком наведеного міркування.

Звичайно, у житті ми ніколи так не міркуємо. Як правило, у процесах реальної комунікації люди опускають деякі засновки, а іноді й висновки міркувань, тобто скорочують їх.

Проте якщо ви хочете провести ґрунтовний логічний аналіз міркувань супротивника, грамотно розкритикувати його точку зору, виявити помилки, які наявні в його міркуваннях, побудувати обґрунтоване спростування його позиції з якогось питання, перш за все ви повинні вміти відновляти міркування у повному вигляді, тобто вміти з'ясувати всі засновки та висновки міркувань співрозмовника.

З першого погляду здається, що нічого складного в такій елементарній операції немає. Проте, як показує досвід, дуже багато людей не тільки не вміють цього робити, але навіть не замислюються над цим. У результаті ми маємо дискусії, де кожний учасник говорить про своє, оскільки сприймає міркування співрозмовника як певний потік слів, навіть не намагаючися проаналізувати його.

Спробуємо на прикладі розглянути цю логічну операцію.

Приклад

Одного разу до давньогрецького філософа Сократа прийшов молодий чоловік за порадою. Його цікавило питання: "Чи слід йому одружуватися?" Сократ подивився на нього і відповів: "Одружишся ти чи не одружишся, все одно пошкодуєш!" Довго розмірковував молодий чоловік, щоб з'ясувати, що мав на увазі Сократ.

Спробуємо разом з ним відновити міркування Сократа у повному вигляді, тобто з'ясувати усі його засновки та висновки.

Повне міркування Сократа виглядає так:

Якщо ти одружишся, то пошкодуєш.

Якщо ти не одружишся, то пошкодуєш.

Ти одружишся або не одружишся.

Отже, ти пошкодуєш.

Ми розглянули не дуже велике міркування і у вас був час подумати над ним. Уявіть тепер, що йде усна дискусія, диспут, полеміка. Співрозмовники можуть наводити для обґрунтування власної позиції значно більші міркування. Це може бути навіть не одне міркування, а ціла низка міркувань. Якщо ви володієте логічним прийомом відновлення міркування у повному вигляді й можете чітко з'ясувати, з чого виходив ваш супротивник і до чого він дійшов, то звичайно у вас буде більше шансів розібратися в суті питання й врешті-решт одержати перемогу в суперечці.

2.4. Правильні та неправильні міркування. Поняття про логічну помилку

У логіці міркування поділяють на:

- правильні;
- неправильні.

Правильне міркування – це міркування, в якому дотримано всіх правил і законів логіки.

Неправильне міркування – це міркування, у якому припущено логічних помилок унаслідок порушення правил або законів логіки.

Логічні помилки у логіці поділяють на:

- паралогізми;
- софізми.

Паралогізми – це логічні помилки, яких припускаються у міркуваннях ненавмисно (через незнання).

Софізми – це логічні помилки, яких припускаються у міркуваннях навмисно з метою введення в оману опонента, обґрунтування неправдивого твердження, якоїсь нісенітниці тощо.

Софізми відомі ще з давнини. Такі міркування широко використовували у своїй практиці софісти. Саме від назви цих людей і походить термін **“софізм”**. До нашого часу дійшли численні міркування, які застосовували софісти у різноманітних суперечках. Наведемо деякі приклади.

Приклад

- Найбільш відомий античний софізм – це міркування, яке отримало назву **“Рогатий”**.

Уявіть собі ситуацію: одна людина хоче переконати іншу в тому, що та має роги. Для цього вона наводить таке обґрунтування: *“Те, що ти не втрачав, те ти маєш. Роги ти не втрачав. Отже, у тебе є роги”*.

Це міркування з першого погляду здається правильним. Але в ньому допущено логічну помилку, яку людина, не ознайоmlена з логікою навряд чи зможе одразу знайти.

- У Протогора (засновника школи софістів) був учень Еватл. Учитель і учень уклали угоду, відповідно до якої Еватл заплатити за навчання лише після того, як виграє свій перший судовий процес. Але, закінчивши навчання, Еватл не поспішав виступати в суді. Терпець у вчителя увірвався, і він подав на свого учня в суд. *“Еватл у будь-якому випадку повинен буде мені заплатити, - міркував Протагор. – Він або виграє цей процес, або програє його. Якщо виграє – заплатити за домовленістю; якщо програє – заплатити за вироком суду”*. *“Нічого подібного, - заперечував Еватл. – Дійсно, я або виграю процес, або програю його. Якщо виграю – рішення суду звільнить мене від платні, якщо ж програю – не буду платити згідно з нашою домовленістю”*.

Головним завданням логіки є аналіз правильних міркувань. Фахівці з логіки прагнуть виявити та дослідити схеми таких міркувань, визначити їхні різні типи. Неправильні міркування в логіці аналізують лише з точки зору тих помилок, яких у них допущено.

Правильність міркування ще не означає істинності його засновків та висновку. Взагалі логіка не займається визначенням істинності та хибності засновків та висновків міркувань. Але в логіці існує таке правило: **якщо міркування побудоване правильно (відповідно до правил та законів логіки) і при цьому воно спирається на істинні засновки, то висновок такого міркування завжди буде безперечно істинним. В інших випадках істинність висновку не може бути гарантована.**

Так, якщо міркування побудоване неправильно, то, навіть незважаючи на те, що його засновки є істинними, висновок такого міркування може бути в одному випадку – істинним, а в іншому - хибним.

Приклад:

- Розглянемо для прикладу такі два таких міркування, які побудовано за однією неправильною схемою.

Логіка - наука.

Алхімія - не логіка.

Отже, алхімія - не наука.

Логіка - наука.

Право - не логіка.

Отже, право - не наука.

Очевидно, що у першому міркуванні висновок є істинним, але в іншому - він хибний.

Так само не можна гарантувати істинність висновку міркування, якщо хоча б один з його засновків буде хибним, навіть якщо це міркування є правильним.

2.5. Логічна форма міркування

Логічна форма міркування – це спосіб зв’язку висловлювань, які увіходять до його складу.

Логічна форма міркування – це спосіб зв'язку висловлювань, що входять до його

З метою її виявлення абстрагуються від змістовного аспекту міркування і зосереджуються тільки на тих компонентах, які репрезентують його формальний аспект.

Таку різницю між формою і змістом провести за допомогою природної мови практично неможливо. І на це є багато причин. Одна з них (мабуть, найголовніша) полягає в тому, що люди, як правило, не можуть абстрагуватися від змісту мовних виразів, які вони застосовують у процесах мислення або спілкування з іншими людьми.

Для того, щоб наведені чинники не впливали на визначення структури, форми певного міркування, в логіці створюють штучні мови, які отримали назву **формалізованих мов**.

Формалізована мова – це спеціальна штучна мова, в якій вирази природної мови замінюються на спеціальні символи, за якими закріплюють певні значення.

Міркування за такого підходу перетворюється на ланцюжок знаків, побудований за строгими правилами.

Побудова моделі, в якій змістовним міркуванням відповідають їхні формальні аналоги, у логіці отримало назву “формалізації”.

Метод формалізації є головним методом сучасної логіки.

Цей метод широко застосовують також у праві. Однак тут у це поняття вкладають інший смисл. У правознавстві метод формалізації означає, що для вираження тієї самої думки використовують один і той самий ряд слів чи прийомів. Формалізм, притаманний юридичному тексту, виражається у стереотипності, стандартизації стилю і викладу правознавчих актів і в його уніфікованості. У зв'язку з цим у текстах нормативних документів, як правило, застосовують стандартні терміни, фрази й вирази, стабільні мовні конструкції.

Компонентами логічної форми є:

- логічні терміни;
- нелогічні терміни.

Логічні терміни, звичайно, в природній мові виражають за допомогою таких слів та словосполучень, як “усякий”, “деякий”, “є”, “якщо...”, “тоді...”, “...і...”, “...або...” тощо.

У нелогічних термінах фіксують певну інформацію, про яку йдеться у виразі. Це можуть бути як окремі слова, словосполучення, так і цілі речення.

Як бачимо, зміст міркування виражено саме у нелогічних термінах. У зв'язку з цим поняття логічної форми можна тепер уточнити.

Логічна форма міркування - це його структура, яка виявляється в результаті абстрагування від значень нелогічних термінів.

Для того, щоб з'ясувати логічну форму міркування необхідно:

- відновити міркування у повному вигляді, тобто виявити всі його засновки і висновки;
- з'ясувати логічні терміни, що увіходять до складу засновків та висновку міркування;
- замінити прості висловлювання, що увіходять до складу засновків та висновку, на певні символи;
- виразити логічну форму міркування за допомогою відповідної схеми.

Приклад

- Розглянемо таке міркування: “Ця посадова особа скоїла злочин, оскільки вона отримала хабар”.
- Відновимо його у повному вигляді. У результаті отримаємо:

Якщо посадова особа отримує хабар, то вона скоює злочин.

Ця посадова особа отримала хабар.

Ця посадова особа скоїла злочин.

До складу першого засновку міркування увіходить один логічний термін: “якщо, ... тоді”;

Замінімо висловлювання: “Посадова особа отримала хабар” на змінну **p**, а висловлювання “Посадова особа скоїла злочин” на змінну **q**;

Виразимо логічну форму міркування за допомоги такої схеми:

Якщо **p**, тоді **q**.

p

Отже, **q**.

Це схема правильного міркування. Якби конкретні висловлювання не підставлялися замість **p** та **q**, якщо засновки міркування будуть істинними, тоді і його висновок також буде істинним.

2.6. Значення логіки для юристів

Питання про значення логіки для права, про співвідношення цих двох наук довгий час привертало увагу логіків, філософів, юристів. Упродовж багатьох віків видавалися праці, присвячені його дослідженню. Так, ще наприкінці XVI ст., у 1588 році, була видана книга **Абраама Франца** “Правова логіка”, оголошена мета якої полягала у демонстрації тісного зв'язку логічних і правових знань.

Відтоді минуло багато часу, але інтерес до цього питання не зник. Воно й сьогодні залишається актуальним, про що свідчить його активне обговорення науковцями на сторінках багатьох видань як правової, так і логічної спрямованості.

Саме юристи неодноразово підтверджували велике значення логічних знань для правознавців.

Так, наприклад, на початку XX ст. література була насичена їхніми висловами щодо необхідності знань з логіки для правової діяльності. Правознавець **В.Д. Катков** у 1913 році висловлювався за те, що зв'язок юриспруденції та логіки настільки очевидний, що було б так само дивно сумніватися в ньому, як і доводити його.

Цю точку зору підтримував відомий російський дореволюційний юрист **Є.В. Васьковський**, якому належать такі слова: “Можна правильно мислити без поняття про логіку, можна добре говорити будь-якою мовою без знання її граматики. Але логіка та граMATика навчають мислити та говорити свідомо й знаходити помилки у себе та інших” [Васьковский Е. В Руководство к толкованию и применению законов для начинающих юристов. - М., 1913.- С. 6].

Більшість учених-юристів нашого часу в своїх працях також підкреслюють тісний зв'язок логіки та права. Наведемо для прикладу ще одне свідчення. Правознавець **В.М. Кудрявцев** зазначає, що “немає ніякої іншої царини суспільного життя, де порушення законів логіки, побудова неправильних міркувань спричиняє таку суттєву шкоду, як у царині права” [Кудрявцев В.М. Общая теория квалификации преступлений - М., 1972.- С. 61.].

Значний інтерес до логічних досліджень виявляли також такі теоретики права, як **С.С. Алексєєв, О.М. Васильєва, В.Н. Кудрявцев, М.Ф. Черданцев** та інші.

Звернемося до монографії видатного російського юриста **С.С. Алексєєва** “Восхождение к праву. Поиски и решения”, що вийшла друком у 2001р. В ній автор неодноразово підкреслює значимість формальної логіки для сучасного правознавства. За його думкою “право є логічною системою. На рівні догми права своєрідність права як логічної системи характеризується її глибокою єдністю з формальною логікою, або ширше – математичною (символічною логікою). І право у цьому відношенні виступає як свого роду оселя, одвічна, рідна оселя формальної логіки”.

С.С. Алексєєв вважає, що “фокусом роботи з удосконалення сучасного законодавства і практики його застосування є підвищення рівня “формальної логічності” юридичної системи та її підрозділів, усунення існуючих протиріч, неузгодженостей, тобто досягнення максимально можливої досконалості діючого права з точки зору формальної логіки” [Алексєев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения. – М., 2001. – С.16]

Логіки, як і юристи, також завжди стверджували велику значимість логічного знання для правознавців, ефективність дослідження правової проблематики засобами логіки.

Так, ще в 1672 році видатний німецький філософ, логік, математик, правознавець **Г. Лейбніц** написав працю, яка мала назву “Elementa juris naturalis”, де спробував визначити головні модальності права (juris modalia) та з'ясувати логічні відношення між ними.

Вважають, що саме ця праця започаткувала народження нового напрямку логічних досліджень, а саме **деонтичної логіки**, або, як її ще називають в літературі, **логіки норм**.

Крім цього напрямку логічних досліджень безпосереднє відношення до права мають також такі розділи сучасної логіки, як **темпоральна логіка, епістемічна логіка, логіка дії, логіка взаємодії, логіка питань та відповідей та інші**.

З'ясуємо тепер, у чому ж полягає значення такої науки як логіка для юристів?

По-перше, значення цієї дисципліни формує логічну культуру правознавця, допомагає йому в складних ситуаціях правової діяльності мислити правильно, швидко знаходити логічні помилки в своїх міркуваннях та в міркуваннях інших людей, грамотно їх спростовувати.

Звичайно, дехто вважає, що і без логіки його міркування є бездоганними, і вивчення цієї науки навряд чи принесе їм велику користь. Дійсно, кожна людина володіє стихійною, інтуїтивною логікою. Без неї вона була б неспроможна міркувати та спілкуватися з іншими людьми. Однак логічна інтуїція ніколи не зможе замінити людині логічного знання. Так, інтуїтивна логіка не завжди з успіхом вирішує ті проблеми, які постають перед нею. Вона частіше за все виявляється недостатньою для критики неправильних міркувань. За її допомоги можна тільки констатувати якусь помилку у міркуванні, але пояснити її неможливо.

Наведемо такий приклад для демонстрації необхідності логічних знань для людини. Порівняємо особу, яка вивчає логіку, з бігуном. Спортсмен може бігти і без знання спеціальної техніки бігу, тих фізіологічних процесів, які відбуваються в процесі бігу у нього в організмі, психологічних чинників успішного подолання дистанції. Але якщо ця людина хоче досягти значних результатів у спорті, то вона буде вимушена ознайомитися з усім цим. Інакше успіху в цій справі вона ніколи не досягне.

Так і з логікою. Якщо людина хоче бути інтелектуально розвиненою, навчитися грамотно міркувати, із знанням, а не стихійно застосовувати закони та правила логіки, вивчення цієї науки для неї повинне стати обов'язковим.

Отже, **логіка - це своєрідне знаряддя для тренінгу розуму.**

По-друге, значення логіки для студентів-юристів полягає у тому, що методи логічного аналізу можуть бути застосовані для витлумачення законодавства.

Відомий російський дореволюційний юрист, провідний фахівець в галузі витлумачення права **Є. Васьковський** у передмові до своєї книги "Руководство к толкованию и применению законов, для начинающих юристов" ще у 1913 р. писав: *"Найперше, що повинен засвоїти кожний, хто хоче стати юристом-практиком, - це вміння працювати з законом і взагалі з джерелом права. Без такого вміння він буде нездатним зробити самостійно жодного кроку: юрист, який не знає, як знаходити, тлумачити та застосовувати закони, настільки беспорядний, як лікар, який не набув навичок у лікуванні хворих і призначенні ліків"*. [Васьковський Е.В. Руководство к толкованию и применению законов. Для начинающих юристов. – М., 1913. – С. 9].

Існують різноманітні способи витлумачення норм права: мовне, логічне, систематичне, історико-політичне, телеологічне, спеціальне, юридичне. Логічний спосіб, який полягає у дослідженні засобами логіки структури правових текстів, займає серед них гідне місце. У процесі витлумачення правової норми можуть бути застосовані різноманітні методи логічного аналізу понять, висловлювань, міркувань, а також методи аналізу логічних операцій: визначення, поділу, класифікації тощо.

Отже, **методи логіки виступають методами витлумачення правових текстів.**

По-третє, значення логічних знань для юристів полягає у тому, що методи сучасної логіки сьогодні з успіхом можуть бути використані для дослідження наукових проблем у правознавстві. Завдяки їм стає можливим логічне моделювання правової проблематики, що дозволяє перевести змістовні міркування з неточної природної мови на точну мову логіки. Таким чином, змістовна модель досліджуваної проблеми уточнюється та спрощується, а зміст концепту проблемної ситуації отримує точне й чітке вираження.

Саме у цьому сенсі можна говорити, що **методи сучасної логіки входять до складу методології правознавства.**

Як бачимо, вивчення логіки для майбутніх юристів має як практичне, так і теоретичне значення.

Сподіваюсь, що ознайомлення з теоретичними розділами підручника й наполеглива праця над практичними завданнями допоможе всім бажаючим як підвищити свою логічну культуру мислення, так і оволодіти ґрунтовними знаннями в області сучасної логіки.

Семіотичний характер логіки

3.1. Поняття про знак. Види знаків

Будь-яке міркування можна представити як ланцюжок знаків. Що ж таке знак?

Знак - це матеріальний об'єкт, яким у процесі спілкування та мислення людей заміщують інший об'єкт, який позначають.

Розрізняють **три види знаків** за характером їхнього відношення до об'єктів, які вони позначають:

- іконічні знаки (знаки-копії);
- знаки-символи;
- знаки-індекси.

Іконічні знаки - це знаки, значення яких повністю визначене тим предметом, якому вони відповідають.

Прикладами іконічних знаків є фотографії, картини, відбитки пальців тощо.

Знаки-символи - це знаки, які фізично ніяк не пов'язані з предметами, що їх вони позначають. Їхні значення встановлюють переважно за умовною згодою. У зв'язку з цим вони набувають статусу умовного позначення і всезагального правила.

Прикладом таких знаків є більшість слів природної мови, дорожні знаки тощо.

Знаки-індекси - це знаки, значення яких повністю визначене тим контекстом, у якому їх застосовують.

Прикладом таких знаків є займенники, деякі прислівники ("тут", "зараз", "завтра" тощо), положення флюгера, сліди на снігу тощо.

Різновидами знаків є **мовні знаки**, які можуть бути або знаками-символами, або знаками-індексами. У зв'язку з тим, що міркування зазвичай виражають за допомоги мови (природної або штучної), у логіці досліджують тільки мовні знаки, інші різновиди знаків до сфери її вивчення не потрапляють.

3.2. Семіотика як наука про знаки

Науку, яка вивчає знаки та знакові процеси, називають семіотикою.

Це молода наукова дисципліна. Вона сформувалася лише у 20 ст., хоча знакові підходи до вивчення певних явищ та процесів можна знайти в творах античних та середньовічних вчених. Її засновниками вважають швейцарського лінгвіста **Фердинанда де Соссюра (1857—1913)** та американських філософів **Чарльза Пірса (1839-1914)** і **Чарльза Морріса (1901-1978)**.

Фердинад де Соссюр спробував розглянути природні мови як знакові системи у рамках нової наукової дисципліни, яку він назвав "семіологією". Чарльз Пірс увів у науковий обіг термін "семіотика". Чарльз Морріс 1938 р. видав друком працю "Основи теорії знаків", яка стала першим систематичним викладом семіотики як науки.

Семіотика на сучасному етапі її розвитку - це міждисциплінарна наука. У неї відсутній чітко окреслений предмет дослідження. Будь-яке явище або процес, розглянуті з точки зору їхнього знакового втілення, можуть стати предметом аналізу цієї науки.

У зв'язку з цим у наш час проводять дослідження в рамках правової семіотики, семіотики медицини, семіотики кіно, семіотики музики, психоаналітичної семіотики тощо. Всі ці розділи відносять до так званої **дескриптивної семіотики**.

Дескриптивна семіотика – це семіотика, яка вивчає конкретні знакові системи.

Окрім дескриптивної семіотики науковці також виокремлюють теоретичну семіотику.

Теоретична семіотика – це семіотика, яка вивчає найзагальніші властивості та відношення, притаманні будь-яким знаковим системам, незалежно від їхнього матеріального втілення.

Теоретичну семіотику цікавлять насамперед загальні принципи побудови будь-яких знакових систем, а також загальні принципи їх виникнення та функціонування.

До складу теоретичної семіотики відносять **логічну семіотику, яка має справу з аналізом природних та штучних мов у різних аспектах їхнього функціонування**.

3.3. Структура знакового процесу. Структура значення знака.

Процес, в якому щось функціонує як знак, називають знаковим процесом, або семіозисом.

Цей процес (за традицією, що сягає часів Стародавньої Греції) розглядають з точки зору **чотирьох його компонентів**.

- **знакового засобу** (того, що є знаком);
- **значення** (того, на що вказує знак);
- **інтерпретатора** (того, хто сприймає знак);
- **інтерпретанти** (дії, поведінки, реакції того, хто сприймає знак).

Зазначені компоненти прояснюють загальну тезу: **"знак вказує на щось для когось"**.

Приклад:

Розглянемо знакову ситуацію: *"Викладач читає лекцію з логіки студентам юридичного факультету"*. З'ясуємо структуру цієї знакової ситуації.

- **Знаковий засіб** – текст лекції.
- **Значення** – зміст лекції.
- **Інтерпретатор** – студенти, присутні на лекції.
- **Інтерпретанта** – поведінка студентів на лекції (слухають, конспектують, задають запитання тощо).

Як бачимо, головним компонентом знакового процесу є знак. Кожний знак має значення, тобто щось позначає. Розрізняють **два типи значення знака**:

- предметне значення;
- смислове значення.

Предметне значення (денотат) знака – це предмет, позначений знаком.

Предметні значення є різноманітними: це можуть бути окремі предмети та класи предметів, явища, процеси, властивості предметів та відношення між ними тощо.

Смислове значення (смісл) знака – це зміст знака, який засвоюють у процесі його розуміння. Смісл знака - це сукупність суттєвих рис, властивостей, характеристик предмета, позначеного цим знаком.

Приклад:

· Розглянемо мовний вираз (знак) *“Арістотель”*. Предметним значенням цього знаку є сама людина, яку звали *“Арістотель”*, а смисловим значенням у різних знакових ситуаціях можуть бути ті чи ті властивості цієї людини: *“фундатор логіки”*, *“вчитель Олександра Македонського”*.

· Розглянемо мовний вираз *“студент”*. Предметним значенням цього знака є певний клас людей, що навчаються у вищих навчальних закладах, а смисловим значенням цього знака є така суттєва характеристика, як *“навчатися у вузі”*.

З першого погляду здається, що визначити предметне та смислове значення різноманітних мовних виразів зовсім не важко. Однак це не так. Дуже багато непорозуміlostей і навіть конфліктів виникає між людьми саме тому, що вони чітко не визначилися із структурою значення мовних виразів, які вони застосовують.

Така ситуація зумовлена тим, що у процесах мислення та спілкування люди застосовують мовні вирази, які є:

- Багатозначними.
- Неточними.
- Неясними.

Багатозначний мовний знак – це знак, який може мати різні предметні та смислові значення.

Більшість мовних виразів є багатозначними. У природній мові це явище називається **омонімією**.

Подивіться уважно тлумачні словники і ви знайдете, що слова, які широко розповсюджені в українській мові, мають не одне, а декілька значень. Так, наприклад, слово *“новий”* може означати *“сучасний”*, або *“наступний”*, або *“невідомий”* тощо. Коли щось називають новим, то відразу навряд чи буде зрозуміло, про що йдеться: про нову традицію, яка щось заперечує, або лише про новий етап, який є розвитком попереднього. Така багатозначність слова *“новий”* може стати причиною серйозних помилок і непорозумінь.

Приклад:

· Як приклад наведемо таке міркування за допомоги якого людина новатор стає консерватором: *“Він підтримує усе нове. Однак, як відомо, нове – це забуте старе. Отже, він підтримує усе старе, що було забуте”*.

Багатозначність – це характерна риса будь-якої природної мови. Сама по собі вона не є недоліком, однак неухвалне ставлення до цього явища може призвести до логічної помилки.

Загальним правилом будь-якої комунікації є вимога заборони у міркуваннях комунікаторів зміни значень (як предметних, так і смислових) мовних виразів, скільки б разів вони їх не повторювали. У логіці це правило отримало назву **правила однозначності**. Як тільки воно порушується, виникає логічна помилка, яка називається **“еквівокація”**.

Приклад:

· Логічну помилку **“еквівокація”** допускають, у такому міркуванні: *“Рух вічний; ходіння до університету – рух; отже, ходіння до університету вічне”*.

Тут багатозначним є слово *“рух”*. У першому засновку міркування цей термін застосовують як філософську категорію, а у другому- як позначення певних фізичних дій людини.

· Відомі софізми *“Розатий”* та *“Протагор та Еватл”*, які наводилися у першому розділі, також побудовані з порушенням правила однозначності. В них припускається логічна помилка **“еквівокація”**. У чому вона полягає спробуйте з'ясувати самостійно.

Зверніть увагу на те, що багатозначними можуть бути не тільки окремі слова, але й навіть цілі речення.

Приклад:

· Історик Геродот розповідає, як лідійський цар Крез запитував божество у Дельфах, чи треба йому розпочинати війну з Персією. На це він отримав таку відповідь: *“Якщо цар піде війною на Персію, то знищить велике царство”*. Коли розгромлений Крез, який потрапив у полон, зауважив дельфійським жерцям, що вони сказали неправду, ті у відповідь заявили, що у війні дійсно зничене велике царство, але не Перське, а Лідійське.

Неточний мовний знак – це знак, предметне значення якого не можна чітко визначити.

Такі мовні вирази відсилають нас до нечітко визначеного, розпливчастого класу (множини) предметів або до класу, межі якого неможливо встановити.

Прикладами неточних мовних знаків можуть бути такі вирази: *“молода людина”*, *“висока людина”*, *“низька людина”* тощо. Ще з часів Стародавньої Греції відомі парадокси, які ґрунтувалися на використанні в міркуваннях неточних слів та словосполучень. Розглянемо два таких парадокси.

Приклад:

· **Парадокс “Лисий”:** якщо з голови, що густо вкрита волоссям, виривати по одній волосині, то врешті - решт волосся залишиться так мало, що людину можна буде назвати лисою. Але яка саме волосина буде *“вирішальною”* стосовно цього? Як і коли можна встановити ту межу (ту конкретну волосину), коли людина ще не була лисою і коли (після її видалення) з’являється лисина (людина стає лисою)?

· **Парадокс “Купа”:** одне зерно – це не купа зерна. Два зерна також ще не купа і т.д. Яка ж зернина виявиться *“вирішальною”* для появи купи? Яка кількість зерна є необхідною для створення купи?

Неясний мовний знак – це мовний знак, смислове значення якого неможливо чітко визначити.

Приклад:

· Термін *“жива істота”* є точним, оскільки будь-хто може без особливих труднощів з’ясувати його предметне значення, а саме – чітко встановити, чи є деякий об’єкт живим, чи ні. Проте смисл цього виразу не є цілком ясний. Тому не випадково існує ціла низка визначень життя, жодне з яких не вважають бездоганним.

· Термін *“людина”* так само, як і термін *“жива істота”* є точним, але неясним. Упродовж історії людства з ним пов’язували різноманітні смислові значення. Давньогрецький філософ Платон визначав людину як *“двоногоу істоту, яка не має пір’я”*. Інший філософ Діоген обскував курча і кинув його до ніг Платона зі словами: *“Ось твоя людина”*. Після цього Платон уточнив своє визначення: *“Людина - це двоногоа істота, яка не має пір’я і має широкі нігті”*. Ще один філософ схарактеризував людину як *“істоту, яка має м’яку мочку вуха”*. Визначення Арістотеля: *“Людина - це політична тварина”*.

Велика кількість мовних виразів є водночас **неточними і неясними**. З одного боку, не можна чітко встановити клас об’єктів, які позначають ці вирази, а з іншого – смислу таких імен бракує визначеності.

Приклад:

· Прикладом неточного і неясного виразу є слово *“гра”*. Його смисл позбавлений визначеності, оскільки важко сказати, чи кожна гра має правила, чи в кожній грі є переможці та переможені тощо. Водночас важко встановити й предметне значення цього виразу. Якщо брати до уваги лише діяльність людини, то тоді грою вважають спортивні ігри, дитячі ігри, працю акторів тощо.

3.4. Структура значення знака та специфіка мови права

Якщо в природній мові ситуація наявності **багатозначних, неточних і неясних виразів** є цілком припустимою, то в спеціалізованих мовах наук намагаються запобігти їх виникненню та існуванню.

Однозначність, ясність і точність – це три вимоги, що висувають до мови будь-якої науки, зокрема до мови права.

Невизначеність правової термінології у більшості випадків як практичної, так і теоретичної діяльності правознавця, може призвести до небажаних результатів. Тому мова права містить, як правило, таку термінологію, яка відповідає вимогам, окресленим вище.

Так, наприклад, у судочинстві завжди потрібно знати, чи підпадають дії людини під ту чи іншу статтю закону. Від цього знання безпосередньо залежить життя та доля людини, визначення її винності або невинності. В зв'язку з цим у правових кодексах намагаються однозначно, чітко та ясно зафіксувати термінологію, яку використовують у судочинстві. Зокрема, намагаються чітко вказати, які дії підпадають під означення “злочину”, “крадіжки”, “спекуляції”, “хуліганства” тощо.

Однак треба відмітити, що в праві також існують терміни, які можна охарактеризувати як **багатозначні, нечіткі, або неясні.**

Приклад:

· У сучасній літературі з порівняльного правознавства щодо терміну “загальне право” існує думка: Термін “загальне право”, як зараз з'ясовується, **неоднозначний**. Часто під цим терміном розуміють право англо-американської правової сім'ї в цілому. Окрім того, цей термін охоплює протиставляють терміну “цивільне право”, під яким розуміють правову систему країн континентальної Європи, що знаходиться під сильним впливом джерел римського права, і спорідненні правові системи. Під “загальним правом” у вузькому смислі цього слова розуміють лише право англійських королівських судів. Його слід відрізнити, з одного боку, від “статутного” права, що формується законодавчими актами англійського парламенту, а з іншого боку – від права справедливості “. [Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2-х т. – М., 1998. - Т.1, С.285.]

· У кримінально-правовій літературі щодо терміну “склад злочину” існує цілий ряд спірних питань. Одне з них стосується його **предметного значення**, тобто визначення того, яке реальне явище відображає цей вираз.

За однією точкою зору цей термін позначає *законодавчу модель злочину, що містить сукупність юридичних ознак, які характеризують окремі елементи злочину і в сукупності утворюють його склад.*

Прихильники другої точки зору вважають, що термін “склад злочину” позначає *соціально-правове явище, факт реального життя.*

Ще за однією точкою зору цей вираз позначає *суто теоретичну конструкцію, наукову абстракцію*, яку майже кожен автор, котрий торкається проблеми складу злочину, розуміє і тлумачить по-своєму. [за підручником “Кримінальне право України. Загальна частина.- К., 1997. – С.86-87]

· У кримінально-правовій літературі термін “кваліфікація” може набувати різноманітних **смыслових значень**. Його застосовують: “1) як *одноразову правову оцінку вчиненого*, яка полягає у виборі відповідної норми й фіксації прийнятого рішення в офіційному юридичному акті (судових, слідчих і прокурорських органів); 2) як *процес, спрямований на встановлення юридичної природи скоєного злочину.*

Кваліфікацію можна визначити також інакше – як *встановлення ознак складу злочину, передбаченого кримінальним законом, у дії (бездіяльності) особи і констатацію тотожності ознак скоєного діяння складу відповідного злочину*”. [Тарарухин С.А. Квалификация преступлений в судебной и следственной практике. – К., 1995. – С.8].

3.5. Виміри та рівні знакового процесу

Відповідно до трьох зафіксованих компонентів семіозису (знак, значення, інтерпретатор) можна розглянути низку відношень:

- відношення між знаком та іншими знаками, які з ним пов'язані;
- відношення між знаком та його значенням;
- відношення між знаком та його інтерпретатором.

Ці три різновиди відношень між компонентами знакового процесу фіксують відповідно **три його виміри**:

- синтаксичний;
- семантичний ;
- прагматичний.

Синтаксичний вимір – це вимір, який фіксує відношення між знаками в структурі знакового процесу.

Семантичний вимір – це вимір, який фіксує відношення між знаком та його значенням в структурі знакового процесу.

Прагматичний вимір – це вимір, який фіксує відношення між знаком та його інтерпретатором в структурі знакового процесу.

Найчастіше в знаковому процесі присутні всі три виміри. Проте можливі й такі ситуації, в яких деякі виміри зникають. Так, знак може не мати зв'язків з іншими знаками (відсутність синтаксичного виміру); знак може мати зв'язки з іншими знаками, але при цьому не мати значення (відсутність семантичного виміру); нарешті, у знака може бути відсутнім інтерпретатор (відсутність прагматичного виміру).

Відповідно до трьох вимірів семіозису виокремлюють **три розділи семіотики як науки**:

- синтактику;
- семантику;
- прагматику.

У **логічній семіотиці** відповідно виокремлюють:

- логічний синтаксис;
- логічну семантику;
- логічну прагматику.

Логічний синтаксис - це розділ логічної семіотики, який вивчає відношення між мовними знаками в структурі логічної теорії.

Логічна семантика - це розділ логічної семіотики, який вивчає відношення мовних знаків до їхніх значень в структурі логічної теорії.

Логічна прагматика - це розділ логічної семіотики, який вивчає відношення мовних знаків до носіїв мови в структурі логічної теорії.

Зверніть увагу на те, що треба розрізняти поняття *“семантичне значення знака”* та *“прагматичне значення знака”*.

Семантичне значення знака є сталим і незмінним у різних контекстах. На відміну від нього прагматичне значення є відносним: воно залежить від знань, вірувань, бажань, намірів конкретної людини, а також від позамовного контексту (наприклад, від місця, часу, фізичних, культурних, історичних обставин промовляння мовного виразу).

Приклад:

· У кримінології навіть були сформульовані **прагматичні парадокси**, які пов'язані саме з прагматичним значенням того чи іншого виразу. Одним із таких парадоксів є **парадокс суспільної небезпечності діяння**.

У **соціологічному аспекті** термін *“суспільна небезпечність”* означає таку властивість діяння, яка пов'язана з актуальним або потенційним руйнуванням життєво важливих соціальних структур. У цьому смислі термін *“злочин”* позначає будь-які дії, які завдають або можуть завдавати суттєву шкоду інтересам суспільства та його членам.

У **правовому аспекті** термін *“злочин”* означає тільки те, що заборонено законом під страхом кримінального покарання. У такому контексті висловлювання *“злочин є суспільне небезпечним діянням”* перетворюється у висловлювання: *“діяння, заборонене кримінальним законодавством, є суспільне небезпечним”*. Таким чином, термін *“суспільне небезпечне діяння”* у правовому контексті змінює свій денотат та смисл і набуває явно вираженого юридичного характеру.

Усе це свідчить про те, що терміни “злочин” і “суспільне небезпечне діяння” мають зовсім інше значення в соціологічному й правовому контекстах. Парадокс суспільної небезпечності діяння саме виникає у випадку, коли ці контексти змішують.

Крім вимірів знакового процесу, розрізняють також його **рівні**. На першому рівні семіозису інтерпретатор безпосередньо включений до знакового процесу. На другому рівні він абстрагується від своєї участі у знаковому процесі та робить спробу дослідити його структуру на іншому, більш високому теоретичному рівні. Таких рівнів семіозису може бути безкінечна кількість. **Кожен з них репрезентує різні рівні абстракції при розгляді одного й того знакового процесу.**

Для розрізнення рівнів аналізу знакового процесу в логіці впроваджено два поняття:

- метамова;
- об'єктна мова (предметна мова, мова-об'єкт).

Об'єктна мова - це мова, за допомоги якої фіксують, описують предметну (позамовну) дійсність.

Метамова - це мова, засобами якої описують та досліджують властивості та відношення об'єктної мови.

Отже, якщо об'єктна мова - це предмет аналізу, то метамова - засіб такого аналізу.

Змішування метамови та об'єктної мови може призвести до парадоксів та протиріч. Це зауваження більше стосується не стільки мов логіки, скільки природних мов, де відсутнє чітке розрізнення між цими двома рівнями.

Парадокс - це міркування, яке призводить до двох протилежних висновків. Існує такий варіант парадоксів, коли міркування, яке здається правильним, призводить до висновку, який суперечить життєвому досвіду та загально визнаним істинам.

У логіці королем парадоксів вважають парадокс “Брехун”. Його відкриття пов'язують з ім'ям давньогрецького філософа (мегарської школи) **Евбуліда (IV ст. до н. е)**.

Існують різні варіанти формулювання цього парадокса. Наведемо один з найпростіших. Уявимо ситуацію, коли якась людина виголошує лише одну фразу: “Я кажу неправду”. Одразу ж виникає проблема: як оцінити цю фразу, тобто, яку відповідь давати на запитання: “Чи є висловлювання цієї людини “Я кажу неправду” істинним, чи воно є хибним?” Якщо це висловлювання (“Я кажу неправду”) є хибним, тоді людина говорить правду і, відповідно, її висловлювання є істинним. Якщо ж це висловлювання (“Я кажу неправду”) є істинним, а той, хто виголошує його, стверджує, що воно хибне, тоді його висловлювання є хибним.

Отже, виявляється, що якщо людина, стверджуючи, що “Я кажу неправду”, говорить неправду, то вона говорить правду, і навпаки, якщо вона говорить правду, то вона говорить неправду.

Один із засобів усунення цього парадоксу було запропоновано польським логіком і математиком **Альфредом Тарським (1902-1984)**. Він вважав, що цей парадокс є характерним прикладом тих труднощів, які виникають при змішуванні двох мов: об'єктної мови та метамови. У природній мові між ними різниці не існує: і про позамовну дійсність, і про висловлювання, які описують цю дійсність, ми говоримо, використовуючи одну й ту саму природну мову. Для людини, яка вживає, наприклад, українську мову, не існує великої різниці між такими двома висловлюваннями:

- “Ця людина склала іспит з логіки”.
- “Істинно, що ця людина склала іспит з логіки”.

Проте якщо проаналізувати висловлювання уважніше, виявиться, що в першому випадку йдеться про факт складання іспиту людиною, а в другому - про висловлювання щодо людини та складання нею іспиту.

Якщо дослідити парадокс "Брехун" з точки зору чіткого розрізнення об'єктної мови і метамови, то виявиться, що твердження "Я кажу неправду" не може бути сформульованим за допомоги об'єктної мови (у нашому випадку це - українська мова). У ньому стверджується хибність того, що сказано за допомоги української мови, а не факт дійсності. Тому його треба віднести до метамови й висловити мовою, яка відрізняється від української.

Отже, якщо ми хочемо сказати, що означає зворот "висловлювання, яке є істинним (хибним) у деякій мові", то, крім виразів цієї мови, необхідно використовувати також вирази, які в ній відсутні. Терміни "істинно" і "хибно" виражають не властивості речей, а властивості висловлювань щодо цих речей, і тому ці терміни є термінами не об'єктної мови, а метамови.

Якщо вас не задовольнило рішення А.Тарського, подумайте самостійно над цим парадоксом і запропонуйте власне рішення.

Логічний аналіз понять

4.1. Загальна характеристика поняття. Структура поняття.

Якщо ми знаємо, що являє собою той чи той предмет, які властивості йому притаманні, в яких відношеннях він перебуває з іншими предметами, то ми маємо поняття щодо цього предмета. Поняття являє собою знання про предмети дійсності, але це не просто знання, а знання про суттєві ознаки предмета, про його сутність. У зв'язку з цим поняття можна визначити так.

Поняття - це думка, яка шляхом указівки на деяку ознаку виокремлює з універсуму й узагальнює в клас предмети, яким притаманна ця ознака.

Наприклад, думка, виражена за допомоги словосполучення "таємне викрадення індивідуального майна громадян", є поняттям, оскільки вона узагальнює всі діяння, які є крадіжками. Іноді говорять, що розглянута думка є поняттям такого злочину, як крадіжка.

У природній мові поняття виражають за допомоги слів та словосполучень.

Структура будь-якого поняття складена з двох компонентів:

- змісту;
- обсягу.

Зміст поняття – це сукупність суттєвих ознак предметів, на підставі яких їх узагальнюють та виокремлюють у класи.

Треба зазначити, що під ознакою тут розуміють як властивості предметів, так і відношення між ними. З'ясуємо, що являють собою **суттєві ознаки предметів**.

Усі **ознаки** в логіці перш за все поділяють на:

- відмітні;
- невідмітні.

Відмітні ознаки - це ознаки, які притаманні тільки одному предметові й відрізняють його від усіх інших предметів.

Приклад:

Відмітною ознакою трикутника є те, що сума його кутів дорівнює 180° .

Невідмітні ознаки - це ознаки, які притаманні не лише якомусь одному досліджуваному предмету, але й іншим предметам.

Приклад:

Наявність сторін, кутів буде невідмітною ознакою для трикутника (як для геометричної фігури). Серед множини відмітних ознак виокремлюють клас **суттєвих ознак**.

Суттєві ознаки - це ознаки, які визначають якісну специфіку досліджуваного предмета, його сутність.

Приклад:

Зміст поняття “грабіж” складають такі суттєві ознаки: 1) відкрите 2) викрадання 3) індивідуального майна громадян.

Суттєві ознаки можуть бути:

- родовими;
- видовими.

Родові суттєві ознаки – це ознаки такого класу предметів, в якому виокремлюють деяких підклас.

Видові суттєві ознаки – це ознаки, на підставі яких виокремлюють підкласи в межах класу.

Приклад:

Родовою суттєвою ознакою поняття “студент” буде “людина, що навчається”, а видовою суттєвою ознакою – “навчатися у вищому навчальному закладі”.

Зазначимо, що *не всі відмітні ознаки є суттєвими, хоча кожна суттєва ознака є відмітною*. Наприклад, наявність у людини м’якої мочки вуха буде хоча й відмітною (оскільки жодна інша жива істота не має такої властивості), але не суттєвою ознакою людини. Навряд чи за допомоги такої ознаки можна зафіксувати сутність людини.

Обсяг поняття - це клас предметів, які узагальнюють у понятті і кожному з яких притаманні ознаки, що складають зміст поняття.

Приклад:

Обсягом поняття “крадіжка” є всі злочини, яким притаманні суттєві ознаки цього поняття: 1) таємне 2) викрадання 3) чужого майна.

Предмети, що увіходять до обсягу поняття, називають елементами обсягу.

Приклад:

“Київ” є елементом обсягу поняття “місто”, “Київський національний університет імені Тараса Шевченка” є елементом обсягу поняття “університет”.

Крім елементів обсягу поняття, у логіці також виокремлюють **частини обсягу**.

Частини обсягу поняття – це будь-які сукупності елементів його обсягу, які виокремлюють на підставі специфічних (тобто несуттєвих) ознак, що не увіходять до змісту цього поняття.

Приклад:

Розглянемо поняття “конституція”. Його **змістом** є такі ознаки: “бути 1) основним 2) законом держави”, оскільки саме ці ознаки є суттєвими для множини “предметів”, що є конституціями.

Обсягом цього поняття буде клас всіх конституцій.

Елементами обсягу будуть конституції окремих держав: України, Росії, Франції, Сполучених Штатів Америки тощо.

Частинами обсягу (підкласом) можуть бути конституції європейських країн, країн Північної Америки, Азії тощо. Ці підмножини виокремлюють на підставі специфічної ознаки, що не увіходить до змісту поняття “конституція”, а саме – ознаки географічного місцезонашування держав. Якщо ж ми оберемо іншу специфічну ознаку, наприклад, час прийняття конституції, то отримаємо інший ряд підкласів: конституції, які прийнято у ХІХ ст, ХХ ст. тощо.

Відношення між обсягом і змістом поняття регулює закон, який отримав назву “**закону оберненого відношення між обсягом та змістом поняття**”. Цей закон уперше було сформульовано у ХVІІ ст. у логіці Пор-Рояля.

Його сутність є такою: **чим ширшим є зміст поняття, тим вузчим є його обсяг, і навпаки. Інакше кажучи, якщо зміст одного поняття є ширшим, ніж зміст іншого поняття, то обсяг першого поняття є вузчим, ніж обсяг другого поняття.**

Зазначимо, що в законі оберненого відношення йдеться про відношення між обсягом і змістом таких понять, які мають один і той самий рід.

Приклад:

Проілюструємо дію наведеного закону. Зміст поняття “студент” визначено ознакою “навчатись у вищому навчальному закладі”. Його обсяг складає множина всіх людей, які навчаються у вузах. Збільшимо зміст цього поняття (введемо нову ознаку): “навчатися на юридичному факультеті”. Таке збільшення змісту спричинить появу поняття з меншим обсягом (“студент-юрист”), оскільки буде матися на увазі клас студентів, які навчаються лише на юридичному факультеті.

4.2. Види понять. Логічна характеристика понять.

У логіці виокремлюють різні види понять.

Залежно від кількісної характеристики обсягу поняття поділяють на:

- загальні;
- одиничні;
- пусті.

Одиничне поняття – це поняття, обсягом якого є з один елемент.

Приклад:

Поняття “Арістотель”, “найвища гора планети Земля”, “Київський університет імені Тараса Шевченка” є одиничними поняттями.

Загальне поняття – це поняття, обсягом якого є клас однорідних предметів.

Приклад:

Поняття “місто”, “університет”, “злочин”, “держава” є загальними поняттями.

Пусте поняття – це поняття, обсяг якого не містить жодного елемента.

Пустота поняття може бути зумовлена різними обставинами.

По-перше – можливість фіксації деяким поняттям логічно несумісних ознак. Такі поняття можна кваліфікувати як **логічно пусті**.

Приклад:

Поняття: “злочинець, який не вчинив жодного злочину”, “круглий квадрат”, “вічний двигун”, “одружений холостяк” є логічно пустими.

По-друге, поняття може бути пустим, якщо воно суперечить законам природи. Такі поняття можна кваліфікувати як **фактично пусті**.

Приклад:

Поняття: “міст через Атлантичний океан”, “кентавр”, “басаврюк” є фактично пустими.

Залежно від **типу елементів обсягу** поняття поділяють на:

- конкретні;
- абстрактні.

Конкретне поняття – це поняття, елементом обсягу якого є предмет або клас предметів.

Приклад:

Поняття: “комп’ютер”, “крадіжка”, “майно” є конкретними поняттями.

Абстрактне поняття – це поняття, елементів обсягу якого є властивості предметів або відношення між ними.

Приклад:

Поняття “*талановита людина*” є конкретним, оскільки до його обсягу увіходять будь-які талановиті люди: Пушкін, Моцарт, Сальвадор Далі тощо. А поняття “*талановитість*” є абстрактним, оскільки до його обсягу увіходять властивості людей, а саме їхня талановитість: талановитість Пушкіна, талановитість Моцарта, талановитість Сальвадора Далі тощо.

Поділ імен на абстрактні та конкретні інколи породжує логічну помилку **гіпостазування**.

Гіпостазування – це логічна помилка, яка полягає в опредметненні абстрактних сутностей, у приписуванні їм реального, предметного існування.

Приклад:

Помилку “*гіпостазування*”, наприклад, здійснює той, хто вважає, що поруч із здоровими та хворими людьми в реальному світі існують ще й такі реальні речі, як “здоров’я” та “хвороба”. Помилка полягає у намаганні відшукати в реальному світі деяку річ, яка відповідала б абстрактному поняттю.

Залежно від **характеру елементів обсягу** поняття поділяють на:

- збірні;
- незбірні.

Збірне поняття – це поняття, елементами обсягу якого є класи предметів.

Незбірне поняття – це поняття, елементами обсягу якого є окремі предмети.

Приклад:

- Прикладом збірного поняття може бути поняття “сузір’я”, оскільки елементами обсягу цього поняття є різноманітні множини зірок, які є сузір’ями: *сузір’я Велика Ведмедиця*, *сузір’я Мала Ведмедиця* тощо.
- Прикладами незбірних понять можуть бути поняття “*університет*”, “*планета Сонячної системи*”, “*людина*” тощо.

Залежно від наявності чи відсутності у змісті поняття ознак, на підставі яких предмети узагальнюють у клас, поняття поділяють на:

- позитивні;
- негативні.

Позитивні поняття – це поняття, у змісті яких фіксують наявність певних ознак.

Негативні поняття – це поняття, у змісті яких фіксують відсутність певних ознак.

Приклад:

Поняття “*осудність*” є позитивним, оскільки у зміст цього поняття містить такі ознаки: 1) здатність людини усвідомлювати свої дії та 2) керувати ними.

Поняття “*неосудність*” є негативним, оскільки зміст цього поняття заперчує наведені вище ознаки.

Залежно від наявності чи відсутності у змісті поняття ознак, які вказують на відношення з іншими поняттями, поняття поділяють на:

- відносні;
- безвідносні.

Відносні поняття – це поняття, у змісті яких наявні ознаки, які вказують на відношення з іншими поняттями.

Безвідносні поняття – це поняття, у змісті яких відсутні ознаки, які вказують на відношення з іншими поняттями.

Приклад:

- Відносні поняття: “*батьки*” (стосовно поняття “*діти*”), “*начальник*” (стосовно до поняття “*підлеглий*”), “*боржник*” (стосовно поняття “*кредитор*”) тощо.
- Безвідносні поняття: “*держава*”, “*студент*”, “*книга*” тощо.

Визначити, до якого виду належить поняття, означає дати йому логічну характеристику.

Приклад:

Дамо логічну характеристику поняття “*Україна*”: *одиничне; конкретне; незбірне; позитивне; безвідносне.*

Дамо логічну характеристику поняття “*неосудність*”: *загальне; абстрактне; незбірне; негативне; безвідносне.*

4.3. Порівнянні та непорівнянні поняття. Сумісні та несумісні поняття.

У логіці **поняття** за змістом поділяють на:

- порівнянні;
- непорівнянні.

Порівнянні поняття – це поняття, які мають спільні родові ознаки.

Приклад:

Для понять “троянда” й “тигр” можна встановити спільну родову ознаку: “бути живим створінням”. Ці поняття є порівнянними.

Непорівнянні поняття – це поняття, які не мають спільних родових ознак.

Приклад:

Для понять “музика” і “потяг” навряд чи можна знайти спільну родову ознаку. Ці поняття є непорівнянними.

Певні відношення можна встановити лише між порівнянними поняттями. **Порівнянні поняття** поділяють на:

- сумісні;
- несумісні.

Сумісні поняття – це поняття, які мають спільні елементи обсягу, тобто їхні обсяги повністю або частково збігаються.

Несумісні поняття – це поняття, які не мають спільних елементів обсягу, тобто їх обсяги не перетинаються.

Відповідно до цього поділу понять у логіці розрізняють **типи відношень між сумісними поняттями та типи відношень між несумісними поняттями**. Розглянемо їх докладніше.

4.4. Типи відношень між сумісними поняттями

Існують *три* типи відношень між сумісними поняттями:

- відношення тотожності;
- відношення підпорядкування;
- відношення перетину.

1. Відношення тотожності

Відношення тотожності - це відношення, яке існує між поняттями, що мають різний зміст, але їхні обсяги повністю збігаються.

Схема відношення тотожності:

Ці поняття (А і В) є тотожними з огляду на те, що в їхніх обсягах узагальнено один і той самий предмет - планету Венера, хоча узагальнення здійснене на підставі різних ознак.

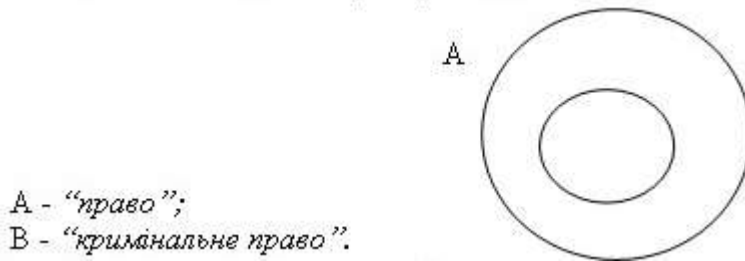
Ще одним прикладом відношення тотожності є така пара понять: А - "стаття 141 КК України" та В - "стаття, яка передбачає відповідальність за грабiж".

Зазначимо, що тотожні поняття не слід плутати з **абсолютними синонімами**, які є різними термінами, що мають однаковий смисл і денотат (наприклад, "мовознавство" та "лінгвістика"; "правознавство" та "юриспруденція"). Абсолютні синоніми фіксують одне й те саме поняття, а для встановлення певних відношень необхідно мати принаймні два поняття (а не два різних терміни).

2. Відношення підпорядкування

Відношення підпорядкування – це відношення, яке існує між родовим поняттям та поняттям, що виражає один з видів цього роду. Маються на увазі такі два поняття, обсяг одного з яких становить частину обсягу другого поняття (включається до обсягу другого поняття, але не вичерпує його).

Схема відношення підпорядкування:

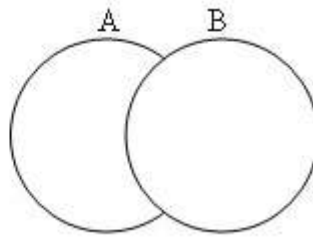
За обсягом видове поняття В є вужчим, ніж родове поняття А, але за змістом видове поняття В включає в себе родове поняття А.

Відношення підпорядкування не характеризує поняття, які виражають співвідношення частини та цілого, оскільки між такими поняттями відсутній родо-видовий зв'язок. Наприклад, такі пари понять, як "книга" та "сторінка книги", "район міста" та "місто", "університет" та "юридичний факультет", не знаходяться у відношенні підпорядкування.

3. Відношення перетину

Відношення перетину – це відношення, яке існує між поняттями, обсяги яких перетинаються. Маються на увазі такі поняття, до обсягів яких включені спільні елементи, проте, обсяг кожного з цих понять включає також предмети, які не є елементами обсягу іншого поняття.

Схема відношення перетину:

A - "свідок";
B - "родич".

Спільні елементи обсягів понять A та B є носіями ознак обох понять.

4.5. Типи відношень між несумісними поняттями

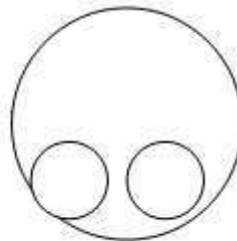
Існують три типи відношень між несумісними поняттями:

- відношення співпідпорядкування;
- відношення протилежності;
- відношення протиріччя.

1. Відношення співпідпорядкування.

Відношення співпідпорядкування – це відношення, яке існує між поняттями, що є різними видами одного роду. У цьому випадку обсяги видових понять не збігаються й повністю включаються до обсягу родового поняття.

Схема відношення співпідпорядкування:

A - "вищий навчальний заклад";
B - "університет";
C - "інститут".

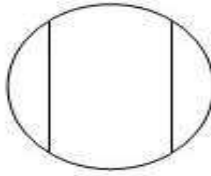
2. Відношення протилежності

Відношення протилежності – це відношення, яке існує між поняттями, зміст яких відрізняється найвищою мірою, тобто:

- Сума їхніх обсягів не вичерпує обсягу родового поняття;
- Обсяги таких понять є двома крайніми видами у межах одного роду .
 - Одне з таких понять містить у собі ознаки, які не просто заперечують ознаки іншого поняття, але й замінюють їх на протилежні .

Схема відношення протилежності:

A – “гарний”;
B – “потворний”.

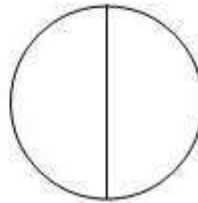

3. Відношення протиріччя

Відношення протиріччя – це відношення, яке існує між поняттями, є видами одного роду, але на відміну від відношення протилежності, сума їхніх обсягів повністю вичерпує обсяг родового поняття, а зміст одного з них просто заперечує зміст іншого.

Схема відношення протиріччя:

A – “законний”;
B – “незаконний”.

Розглянуті вище відношення є базисними. За їхньою допомогою можна встановлювати відношення між кількома поняттями, до того ж ці відношення можуть бути різноманітними.

4.6. Логічний аналіз юридичних понять.

Логічний аналіз структури юридичних понять

Визначення структури правових понять відіграє важливу роль у теоретичній і практичній діяльності юриста.

Професійний юрист повинен вміти проводити **логічний аналіз структури юридичних понять**, який полягає у виконанні таких кроків:

- Визначити зміст поняття (з'ясувати його головні суттєві ознаки)
- Визначити обсяг поняття, його елементи і частини.

Тільки у тому випадку, коли ви можете провести такий аналіз, можна говорити про розуміння того чи іншого юридичного терміну.

Приклад:

Дамо логічний аналіз структури поняття “злочин”.

Його **змістом** є такі суттєві ознаки: “бути (1) суспільно небезпечним діянням; (2) винним діянням (дією або бездіяльністю)”.

Обсягом цього поняття буде клас всіх злочинів.

Елементами обсягу будуть злочини, що вчинили окремі суб'єкти злочину.

Залежно від того, яка ознака береться за підставу, можна виокремити різноманітні **частини обсягу** поняття “злочин”.

Так, за **ступенем тяжкості** злочини можуть бути: *злочинами невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкими та особливо тяжкими злочинами*.

Якщо ж ми оберемо іншу ознаку, наприклад: “**закінченість злочину**”, то отримаємо інший ряд підкласів: *закінчені злочини та незакінчені злочини*.

Якщо візьмемо за підставу “**форму вини**”, тоді отримаємо такі частини обсягу досліджуваного поняття: *умисний злочин та злочин з необережності*.

Спробуйте знайти інші ознаки, за якими можна отримати інші частини обсягу поняття “злочин”.

Особливо треба відмітити значимість логічного аналізу понять в процесі кримінально-правової кваліфікації злочину. Справа в тому, що існує певна корелятивність логічних та юридичних понять. Так, наприклад, у кримінальному праві аналогом логічного терміну “*зміст поняття*” юридичне поняття “*склад злочину*”.

З точки зору логіки **склад злочину – це сукупність ознак суспільно небезпечного винного діяння. Інакше кажучи, це - зміст поняття, яке відображає конкретний злочин.**

Якщо в логіці суттєві ознаки, що входять до змісту поняття поділяють на родові та видові, то загальноновизнаним в праві є поділ ознак складу злочину на обов’язкові (основні) і факультативні (додаткові).

Основні та додаткові ознаки, що характеризують групу злочинів, дозволяють визначити до якого роду (виду) належить вчинене, і відрізнити одну групу злочинів від іншої. Саме на підставі цього і формуються поняття про певні злочини: поняття “*крадіжка*”, поняття “*грабіж*”, поняття “*шахрайство*” тощо.

Склад більшості злочинів встановлюють на підставі кримінального закону. Однак в деяких випадках їх визначають у кримінально-правовій теорії або судовій практиці.

Визначення складу злочину (змісту поняття того чи іншого злочину) поєднує в собі і юридичні, і логічні аспекти. На підставі правових знань і, використовуючи логічний аналіз, стає можливим визначити сутність певного злочину, відрізнити його від інших, схожих з ним.

Крім того, логічний аналіз понять відіграє значну роль в процесі кваліфікації злочину. Під кваліфікацією злочину в правознавчій літературі розуміють юридичну оцінку конкретного суспільно-небезпечного діяння, яка полягає в з’ясуванні питання чи відповідає досліджуване діяння складу певного злочину.

З точки зору логіки процес кваліфікації злочину можна розглядати як вирішення питання чи є вчинене діяння елементом обсягу поняття того чи іншого злочину. Це можна з’ясувати, якщо суттєві ознаки, що складають зміст поняття конкретного злочину, належать досліджуваному діянню. У випадку, коли хоча б одна ознака, що зафіксована у змісті поняття, не належить розглядаємому діянню, його не можна вважати елементом обсягу цього поняття, а отже, і кваліфікувати за даним складом злочину.

Професійний юрист, окрім **логічного аналізу структури юридичних понять**, повинен також вміти давати **логічну характеристику юридичним поняттям**. Логічна характеристика юридичних понять полягає у вирішенні питання, до якого виду належить те чи інше поняття.

Для цього необхідно з’ясувати, чи є досліджуване поняття:

- одиничним, загальним, пустим;
- конкретним, абстрактним;
- збірним, незбірним;
- позитивним, негативним;
- відносним, безвідносним.

Приклад:

Дамо логічну характеристику поняття “*неосудність*”: загальне; абстрактне; незбірне; негативне; безвідносне.

Типи відношень між юридичними поняттями

Знання відношень між поняттями має велике значення для юристів. Термінологія правової науки достатньо складна і численна. Щоб з’ясувати її, можна проводити логічний аналіз структури юридичних понять, давати їм логічну характеристику.

Але це ще не все. Кваліфікований спеціаліст повинен грамотно встановлювати відношення між поняттями. При вирішенні цього питання знання логіки стає необхідним.

Приклад

Розглянемо такі правові поняття, як “*крадіжка*” і “*грабіж*”. Іноді їх плутають та підміняють одне одним.

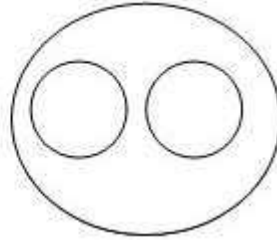
З’ясуємо їх зміст та обсяг. Зміст поняття “*крадіжка*” за статтею 185 КК України визначають як “*таємне викрадання чужого майна*”. Обсягом цього поняття усі злочини, яким притаманні наведені вище ознаки.

Зміст поняття “*грабіж*” за статтею 186 КК України визначають як “*відкрите викрадання чужого майна*”. Обсягом цього поняття є усі злочини, яким притаманні наведені вище ознаки.

Як бачимо, розглянуті поняття мають одну спільну родову ознаку: *вони є злочинами проти власності*. Але їхні видові ознаки різняться. На цій підставі можна зробити висновок, що “*крадіжка*” та “*грабіж*” - це несумісні поняття, і відношення, яке існує між ними, - це відношення підпорядкування. Тому змішувати їх у міркуваннях неможливо: немає такої крадіжки, яка була б одночасно пограбуванням, і навпаки.

Схематично відношення між цими поняттями можна зобразити так:

- A - "злочин проти власності";
- B - "крадіжка";
- C - "грабіж".

Логічні операції над поняттями

5.1. Узагальнення та обмеження понять

Узагальнення понять - це логічна операція, в результаті якої здійснюють перехід від деякого поняття до поняття з більшим обсягом, але меншим змістом.

Приклад:

- Результатом узагальнення поняття "державна зрада" є поняття "зрада".
- Результатом узагальнення поняття "погроза щодо судді" є поняття "погроза щодо судді або свідка".

Існує межа узагальнення для кожного поняття в рамках тієї чи іншої науки або безвідносно до неї. Такою межею є універсальне поняття, тобто таке поняття, яке не має роду в рамках тієї чи іншої науки або безвідносно до неї. Іноді такі поняття називають ще **категоріями**. Категорії відіграють головну теоретичну та пізнавальну роль і є результатом максимального узагальнення понять.

Приклад:

- У системі філософського знання не можна узагальнити поняття: "матерія", "свідомість", "простір", "час", "існування" тощо.
- У системі понять теорії держави і права не можна узагальнити поняття: "сутність держави", "форма держави", "тип держави", "функція держави", "механізм держави", "сутність права", "форма права", "правовідносини", "система права" тощо.

Зворотною до узагальнення є операція **обмеження понять**.

Обмеження понять –це логічна операція, в результаті якої здійснюють перехід від деякого поняття до поняття з меншим обсягом, але більшим змістом.

Існує межа обмеження понять. Граничним обмеженням є одиничні поняття, тобто поняття, які характеризують тільки один предмет.

Приклад:

- Не можна обмежити такі поняття: "Київ", "Україна", "юридичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка" тощо.

5.2. Поділ понять

Поділ - це логічна операція, в результаті якої здійснюють перехід від родового поняття до множини видових понять. Це процес виявлення можливих видових понять деякого роду.

Поділяють, строго кажучи, не саме поняття, а його обсяг. Поділ розбиває обсяг вихідного родового поняття на обсяги видових понять.

Структура будь-якого поділу складена з трьох компонентів:

- подільного поняття;
- членів поділу;
- підстави поділу.

Подільне поняття – це поняття, обсяг якого підлягає поділу.

Члени поділу – це видові поняття, які отримують унаслідок поділу.

Підстава поділу – це ознака, за якою обсяг родового поняття поділяють на обсяги видових понять .

Приклад:

- За рівнем юридичної завершеності всі договори можна поділити на остаточні й попередні.

Подільне поняття – “договір”;

Члени поділу - “остаточні договори”, “попередні договори”;

Підстава поділу – “ступінь юридичної завершеності”.

Логічну операцію поділу понять іноді плутають з іншими операціями, які помилково називають “поділом”.
Це:

- операція мисленого членування предмета на окремі його частини;
- фіксування різного змісту одного й того самого слова.

Коли говорять, наприклад, що всі дерева поділяють на хвойні та листяні, то цим здійснюють **логічну операцію поділу**.

Якщо ж говорити, що всі дерева поділяють на крону, стовбур та коріння, то це не буде здійсненням операції поділу родового поняття “дерево”, а буде **мисленнєвим розчленуванням деякого предмета (у цьому випадку дерева) на його частини**.

Так само поділ тижня на дні, речення - на головні й другорядні члени, кодексу - на статті не буде власне **логічним поділом** обсягу відповідних понять.

Іноді в літературі операцію мисленнєвого розчленування предмета на частини називають **мереологічним поділом**.

Розрізнення між логічним поділом поняття і мисленнєвим розчленуванням предмета на частини (мереологічним поділом) є важливим і водночас простим. Під час поділу поняття елементи вихідної множини розділяють і закріплюють за певними підмножинами. Саме тому ознаки, що формують зміст подільного поняття, є водночас ознаками кожного члена поділу. Це означає, що кожному членові поділу можна приписати назву подільного поняття.

Приклад:

Якщо ми поділяємо дерева на хвойні та листяні, то ми можемо стверджувати, що хвойне дерево є деревом і листяне дерево є деревом.

У випадку ж мисленнєвого розчленування предмета на його частини (мереологічного поділу) кожна з них не можна назвати іменем предмета, що розчленовується. Якщо таку спробу все ж таки здійснити, то в результаті отримаємо хибне висловлювання (наприклад, “стовбур - це дерево”, “крона - це дерево”, “корінь - це дерево”).

Існує простий і ефективний спосіб розрізнення логічної операції поділу понять від мисленнєвого розчленування предмета на частини (мереологічного поділу). Достатньо здійснити перевірку за допомоги таких лінгвістичних тестів: якщо перед деяким списком понять поставити вираз “...складається...”, то у випадку розчленування отримане висловлювання буде осмисленим, а у випадку поділу матимемо нісенітницю.

Якщо ж перед деяким списком понять поставити вираз “...буває...”, то у випадку логічного поділу отримане висловлювання буде осмисленим, а у випадку мисленнєвого розчленування матимемо нісенітницю.

Приклад:

- “Автомобіль складається з мотора, колес, кузова тощо.” (розчленування) та “Автомобілі бувають легкові, вантажні тощо.” (логічний поділ).
- “Речення складається з головних і другорядних членів речення” (розчленування) та “Речення бувають розповідні, запитальні тощо.” (логічний поділ).

Не слід плутати логічну операцію поділу обсягу понять з явищем **омонімії**.

Приклад:

У виразі “Штамп означає або інструмент для виготовлення предметів, або печатку з назвою якогось закладу, або зразок, трафарет, якому сліпо слідує” розкривають різний зміст слова “штамп”, а не здійснюють логічну операцію поділу обсягу поняття “штамп”. Ці зауваження стосуються також прикладу розкриття різного змісту слова “реакція”: “хімічного”, “суспільного”, “фізіологічного” тощо.

Мета логічної операції поділу обсягу понять - систематичний і повний розгляд можливих різновидів предметів деякого роду. Її можна досягти по-різному.

У найпростішому випадку обсяг родового поняття можна визначити **шляхом переліку всіх предметів**, яким притаманні суттєві ознаки, що складають зміст родового поняття. Наприклад, не виникає особливих труднощів для переліку всіх елементів обсягу такого родового поняття, як “планета Сонячної системи” або “місто України з населенням, що перевищує один мільйон людей”. Але в більшості випадків число предметів, що складають обсяг поняття, може бути надто великою або навіть безконечною (наприклад, поняття “число”, “зірка” тощо). У таких випадках намагання оглянути (через перелік) усі можливі предмети деякого роду зводяться нанівець. Тоді залишається здійснювати огляд предметів деякого роду через визначення різновидів предметів, що увіходять до складу обсягу родового поняття.

Розрізняють **два види поділу** зазначеного гатунку:

- поділ за видозміною ознаки;
- дихотомічний поділ.

5.3. Види поділу
Поділ за видозміною ознаки

Поділ за видозміною ознаки – це вид поділу, в якому основою виступає певна ознака, яка притаманна усім предметам, що входять до обсягу подільного поняття. Але з кожним членом поділу ця специфічна ознака певним чином

Поділ за видозміною ознаки – це вид поділу, в якому підставою є ознака, яка притаманна всім предметам, що увіходять до обсягу подільного поняття. З кожним членом поділу ця ознака змінюється, тому її називають видотворчою ознакою

Приклад:

- За статтю людей поділяють на чоловіків і жінок.
- За формою правління держави поділяють на монархії та республіки.

У запропонованих прикладах існують підстави поділу обсягів відповідних родових понять, які є видостворюючими ознаками. У першому прикладі це «*стать*», а у другому - «*форма правління*». І в першому, і в другому випадках ці ознаки притаманні усім предметам, що увіходять до обсягів подільних понять.

Дихотомічний поділ

Дихотомічний поділ – це вид поділу, в якому основою виступає певна ознака, яка притаманна лише деякій частині предметів, що входять до обсягу подільного поняття. Дихотомічний поділ здійснюється за наявністю чи відсутністю цієї ознаки у цих предметів. У результаті такого поділу отримуємо лише два члени поділу, які знаходяться у відношенні протиріччя.

Дихотомічний поділ – це вид поділу, в якому підставою є ознака, притаманна лише частині предметів, що у входять до обсягу подільного поняття. Дихотомічний поділ здійснюють виходячи з наявності чи відсутності цієї ознаки у предметів. У результаті такого поділу отримуємо лише два члени поділу, які знаходяться у відношенні протиріччя.

Приклад:

- Державно-правовий режим буває демократичним та недемократичним;
- Міркування поділяють на правильні та неправильні

Дихотомічний поділ приваблює передусім своєю простотою. Цей вид застосовують перш за все на початкових етапах наукового дослідження, коли необхідно просто виокремити множину предметів, які цікавлять дослідника і яким притаманна якась певна ознака. Поділ такого виду усуває необхідність уточнювати склад обсягу подільного поняття (додатково до тієї частини обсягу, яка виокремлює позитивний член поділу).

Якщо позначити подільне поняття літерою A й виокремити в його обсязі деякий вид X , тоді обсяг поняття A можна дихотомічне поділити на дві частини: X та $не-X$. У обсязі поняття “ $не-X$ ” знову можна виокремити вид U і знову дихотомічне поділити поняття “ $не-X$ ” на дві частини: U і $не-U$ і т.д.

Такий поділ можна здійснювати, доки заперечне (негативне) поняття не виявиться пустим в якійсь парі дихотомічно отриманих понять.

Переваги дихотомічного поділу дуже часто перетворюються на його недоліки. Навряд чи поділ такого виду справляється із загальним завданням логічної операції поділу: забезпечення систематичного і повного огляду можливих видів предметів деякого роду. Дійсно, дихотомічний поділ відзначається недостатньою конкретністю, яка спричиняється невизначеністю заперечного (“негативного”) члена поділу. Якщо, наприклад, *всіх політиків поділити на демократів і не-демократів*, то друга множина виявляється вельми нечіткою (що, до речі, в свою чергу, може спричинювати невизначеність і першої множини). До того ж, якщо на початку дихотомічного поділу досить легко встановлюється заперечне видове поняття, то в подальшому його пошук значно ускладнюється.

5.4. Правила поділу.

Поділ регулюють певні правила.

Правило 1.:

Поділ повинен бути співвмірним, тобто обсяг подільного поняття має дорівнювати сумі обсягів членів поділу.

При порушенні цього правила можуть виникати такі логічні помилки:

- “Неповний поділ”;
- “Поділ із зайвими членами”.

“Неповний поділ ” – це логічна помилка, яка має місце тоді, коли сума обсягів членів поділу не вичерпує повністю обсяг подільного поняття.

“Неповний поділ” – це логічна помилка, яка має місце тоді, коли сума обсягів членів поділу не вичерпує повністю обсяг подільного поняття.

Подія "За формою державного устрою всі держави поділяють на унітарні, федерації та конфедерації" не є правильним, оскільки у ньому пропущено член поділу "імперії".

"Поділ із зайвими членами" - це логічна помилка, яка має місце тоді, коли до членів поділу відносять поняття, обсяги яких не входять до обсягу подільного поняття.

"Поділ із зайвими членами" – це логічна помилка, яка має місце тоді, коли до членів поділу відносяться поняття, обсяги яких не увіходять до обсягу подільного поняття.

Приклад:

Подія "Нормативно-правові акти поділяються на закони, підзаконні акти і рішення" не є правильним, оскільки до нього увіходить зайвий член поділу "рішення".

Правило 2:

Поділ має здійснюватися за однією підставою.

Порушення цього правила призводить до логічної помилки "підміна основи поділу".

"Підміна основи поділу" – це логічна помилка, яка має місце тоді, коли в рамках одного поділу застосовуються різні основи, за якими отримують члени поділу.

"Підміна підстави поділу" – це логічна помилка, яка має місце тоді, коли в рамках одного поділу застосовують різні підстави, за якими отримують члени поділу

Приклад:

Подія "Усі злочини поділяють на розкриті, нерозкриті й навмисні". Члени поділу "розкриті злочини" та "нерозкриті злочини" виокремленого за однією підставою, а члена поділу "навмисні злочини" - за іншою.

Правило 3:

Члени поділу мають виключати один одного, тобто їхні обсяги не повинні мати спільних елементів.

Приклад:

Поділ "Війни бувають справедливими, несправедливими та визвольними" не є правильним, оскільки обсяг поняття "визвольні війни" увіходить до обсягу поняття "справедливі війни".

Правило 4:

Поділ має бути безперервним, тобто члени поділу мають бути однопорядковими видами. Кожне видове поняття має бути найближчим видом певного роду.

Порушення цього правила призводить до логічної помилки "стрибок у поділ".

Приклад:

Якщо угоди поділити на "усні" та "письмові", а потім кожний з цих різновидів поділити в свою чергу на найближчі види ("письмові", наприклад, на "прості" та "нотаріально засвідчені"), тоді такий поділ буде безперервним. Якщо ж угоди ми станемо ділити на "усні", "прості" та "нотаріально засвідчені", то ми припустимося помилки під назвою "стрибок у поділ".

5.5. Класифікація та її види

Поділ понять відіграє важливу роль у такій формі систематизації наукового знання як **класифікація**.

Класифікація - це багатоступеневий, послідовний поділ обсягу поняття з метою систематизації, поглиблення і отримання нових знань стосовно членів поділу.

Класифікація – це багаторівневий, послідовний поділ обсягу поняття з метою систематизації, поглиблення та отримання нових знань стосовно членів поділу.

Результатом класифікації є система співвідпорядкованих понять: подільне поняття є родом, а нові поняття (члени поділу) є підвидами цього роду, видами видів тощо. Найскладніші класифікації пропонує наука, яка за їхньою допомогою фіксує результати своїх досліджень.

Приклад:

· Найбільш відомі приклади **наукових класифікацій**: *періодична система хімічних елементів Д. Менделєєва, класифікація рослинного світу Карла Ліннея, класифікація елементарних частинок у фізиці.*

При побудові класифікації можуть використовуватися обидва види логічного поділу - дихотомічний поділ та поділ за видозміною ознаки, а також мереологічний поділ (розчленування предмета на частини).

При цьому кожний етап поділу можна здійснювати за різною підставою.

Розрізняють **два види класифікації**, які різняться характером підстав, що використовують в операціях поділу:

- Природну класифікацію;
- Штучну класифікацію.

Природна класифікація – це класифікація, яку здійснюють на підставі суттєвих ознак досліджуваних об'єктів.

Природна класифікація – це класифікація, яка здійснюється на підставі суттєвих ознак об'єктів, що досліджуються.

Штучна класифікація – це класифікація, яка здійснюється на підставі несуттєвих ознак об'єктів.

Штучна класифікація – це класифікація, яку здійснюють на підставі несуттєвих ознак досліджуваних об'єктів.

Приклад:

- Зразком **природної класифікації** є періодична система хімічних елементів Д. Менделєєва
- Зразком **штучної класифікації** є алфавітний каталог книг у бібліотеці або телефонний довідник.

У зв'язку з тим, що підставою будь-якої класифікації є операція поділу, то найважливішою умовою правильності класифікації є виконання всіх умов, які визначають правильність поділу.

5.6. Поділ та класифікація юридичних понять

Юрист повинен вміти логічно правильно поділяти та класифікувати юридичні поняття, вміти знаходити помилки у поділах та класифікаціях, грамотно критикувати їх.

Для того щоб дати **логічний аналіз поділу поняття** необхідно:

- З'ясувати структуру поділу (знайти подільне поняття, члени поділу, підставу поділу).
- Визначити вид поділу.
- Перевірити чи дотримують всі правила поділу у наведеному прикладі.

Приклад:

Розглянемо поділ: *“Держави можуть бути монархіями, республіками та імперіями”*.

Структура поділу:

Подільне поняття: держава;

Члени поділу: монархії, республіки, імперії;

Підстава поділу: форма правління, форма державного устрою.

Вид поділу: поділ за видозміною ознаки.

Правильність поділу: порушено **правило 2:** "Поділ повинен здійснюватися за однією підставою". У наведеному прикладі наявні дві підстави поділу: "форма правління" та "форма державного устрою". Отже, допущена логічна помилка "**підміна основи поділу**".

Для того щоб дати логічний аналіз класифікації понять необхідно:

- З'ясувати підстави класифікації, її критерії (ознаки, з якими проводили поділи понять).
- Проаналізувати поділи понять (з'ясувати їх структуру та вид).
- Перевірити чи дотримують у процесі класифікації всі правила щодо поділу понять.

Приклад:

Проаналізуємо класифікацію поняття "злочин" в Кримінальному кодексі України, (прийнятому сьомою сесією Верховної Ради України 5 квітня 2001 р.

Критерії (підстави) класифікації:

- 1). Об'єкт посягання;
- 2). форма вини;
- 3). ступень тяжкості.

Поділи поняття "злочин":

За об'єктом посягання злочини поділяються на:

- Злочини проти основ національної безпеки України.
 - Злочини проти життя та здоров'я особи;
 - Злочини проти волі, честі та гідності особи;
 - Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи;
 - Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина;
 - Злочини проти власності;
 - Злочини у сфері господарської діяльності;
 - Злочини проти довкілля;
 - Злочини проти громадської безпеки;
 - Злочини проти безпеки виробництва;
 - Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту;
 - Злочини проти громадського порядку та моральності;
 - Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення;
 - Злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканості державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації;
 - Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян;
 - Злочини у сфері використання електронно-обчислюваних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж;
 - Злочини проти правосуддя;
 - Злочини проти встановлення порядку несення військової служби (військові злочини);
 - Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.
- Кожний із наведених видів злочинів можна поділяти далі на підвиди відповідно до Особливої частини Кримінального кодексу України.

За формою вини злочини поділяють на:

- Умисні злочини;
- Необережні злочини.

За ступенем тяжкості злочини поділяють на:

- Злочини невеликої тяжкості;
- Злочини середньої тяжкості;
- Тяжкі злочини;
- Особливо тяжкі злочини.

Правильність класифікації:

У наведених вище поділах дотримуються правила поділу понять.

Наведена законодавча класифікація злочинів має велике практичне значення, вона є основою застосування кримінально-правових та кримінально-процесуальних норм. У ній чітко визначені критерії класифікації, які дотримуються під час її проведення.

Однак треба відмітити, що не завжди юристи можуть навести таку логічно коректну класифікацію правових понять.

Приклад:

Це стосується класифікації множинних злочинів у кримінальному праві.

Звернемося до підручника "Кримінальне право України. Загальна частина". – К., 1997р, -С.284.

У ньому стверджується, що в запропонованих правознавцями класифікаціях множинних злочинів правознавці тою чи іншою мірою порушують правила логіки щодо поділу понять. "Традиційний поділ множинності злочинів на такі види, як сукупність, повторність і рецидив, є некоректним хоча б тому, що сукупність (реальна) і повторність не виключають одна одну. Наприклад, якщо особа вчинила два злочини – спочатку крадіжку без обтяжуючих обставин, а потім грабіж, у її діях одночасно мають місце і сукупність злочинів, і їхня повторність. Отже, називати сукупність і повторність видами множинності злочинів, очевидно, не правильно.

· Не можуть бути визнані коректними спроби поділити прояви множинності злочинів спочатку на форми – ідеальну сукупність і повторність, а потім останню – на види, зокрема, на повторність у вузькому розумінні та рецидив. При такій "класифікації" один із видів сукупності злочинів – ідеальна сукупність – стає окремою формою множинності злочинів, а інший вид сукупності злочинів – взагалі "випадає" з класифікації. Є в запропонованих "класифікаціях" також інші порушення загальноприйнятих правил поділу понять.

5.7. Визначення понять

Визначення (дефініція) – це логічна операція, за допомогою якої розкривають зміст поняття.

Визначення (дефініція) – це логічна операція, за допомогою якої розкривають зміст поняття.

Визначити поняття означає виявити суттєві ознаки, що складають зміст цього поняття.

Структура будь-якого визначення складена з двох компонентів:

- дефінієндума;
- дефінієнса.

Дефінієндум – це поняття, зміст якого розкривають.

Дефінієнс – це поняття, за допомогою якого розкривають зміст дефінієндуму.

Дефінієнс – це поняття, за допомогою якого розкривають зміст дефінієндума

Дефінієндум скорочено позначають - **dfd**, а **дефінієнс** - **dfn**.

Приклад:

Розглянемо визначення "Студент – це людина, що навчається у вищому навчальному закладі".

Дефінієндум – студент.

Дефінієнс – людина, що навчається у вищому навчальному закладі.

Людина застосовує визначення для розв'язання різних питань. Так, наприклад, її може не задовольняти інтуїтивне тлумачення того чи іншого терміна, яке призводить до значних труднощів у спілкуванні. У цьому

випадку виникає потреба вточнювання мовного виразу. Це можна зробити, звернувшись до словників чи енциклопедій або до іншої довідкової літератури.

Особливого значення визначення набувають у науковому пізнанні. Наука, яка не має чіткого термінологічного апарату, не може називатися наукою. Доки немає наукового визначення того чи іншого терміна, немає й чіткого розуміння його сутності, відсутній критерій відрізнення одних предметів від інших.

Особливу увагу визначенню термінології приділяють юристи. Усі правові кодекси - це своєрідні правові тлумачні словники, у яких обумовлюється застосування того чи іншого юридичного терміна.

Слід зазначити, що визначення не є просто висловлюванням природної мови, як це може здатися на перший погляд. Це своєрідна конвенція застосування певних мовних конструкцій. Так, наприклад, термін "злочин" у моральних і правових теоріях може мати різний зміст. Це означає, що між людьми досягнуто різних конвенцій щодо застосування цього терміна у цих двох випадках.

Визначення як конвенція не є твердженням. У зв'язку з цим їх не можна оцінювати як істинні або хибні. Вони можуть бути правильними або неправильними, вдалими або невдалими.

Існують різні види визначень. За формою визначення поділяють на:

- явні;
- неявні.

За функцією, яку вони виконують у пізнанні визначення поділяються на:

- реальні;
- номінальні.

Розглянемо види визначень більш докладно.

5.8. Види визначень **Явні визначення та їхні види**

Явне визначення - це визначення, яке має форму тотожності дефінієндуму і дефінієнсу.

Явне визначення – це визначення, яке має форму тотожності дефінієндума та дефінієнса

Явні визначення задано конструкцією "А є В", де А - вираз, що його визначають (дефінієндум), а В - вираз, за допомоги якого здійснюють визначення (дефінієнс).

Такі визначення у логіці ще називають **визначеннями чез рез найближчий рід та видову ознаку**.

Приклад:

Розглянемо визначення "Київ – це місто, яке є столицею України".

Найближчий рід – місто.

Видова ознака – бути столицею України.

Розрізняють кілька видів таких визначень:

- атрибутивно-реляційні визначення;
- генетичні визначення;
- операційні визначення.

Атрибутивно-реляційне визначення – це визначення, в якому видовою ознакою виступають властивості предмета, що визначається, або його відношення до інших

Атрибутивно – реляційне визначення – це вид явного визначення, в якому видовою ознакою є властивості визначуваного предмета або його відношення до інших предметів.

Приклад:

"Штраф - це грошове стягнення, що накладається судом у випадках і межах, установлених в Особливій частині Кримінального кодексу".

Генетичне визначення – це вид явного визначення, в якому видовою ознакою є спосіб походження, створення, конструювання предметів.

Приклад:

“Циліндр - це геометрична фігура, яка є результатом обертання прямокутника навколо однієї з його сторін”.

Операційне визначення – це вид явного визначення, в якому видовою ознакою є вказівка операцій, за допомоги якої можна розпізнати ті чи ті предмети.

Операційне визначення – це визначення, в якому видовою ознакою виступає вказівка операції, за допомогою якої можна розпізнати ті чи інші предмети.

Приклад:

- “Кислота - це рідина, при зануренні в яку лакмусовий папірець набуває червоного кольору”.

Атрибутивно-реляційні визначення широко застосовують у гуманітарних науках, зокрема у праві, натомість генетичні та операційні визначення стають у нагоді в математиці, фізиці, хімії та інших природничих науках.

Неявні визначення та їхні види

Неявні визначення – це визначення, які не мають форми тотожності дефінієндума і дефінієнсу.

Неявне визначення – це визначення, які не мають форми тотожності дефінієндума та дефінієнса.

У них зміст деякого поняття виводять (встановлюють) із системи відношень цього поняття до інших понять у певному контексті.

Існує кілька **видів неявних визначень**. Серед них найчастіше вживаними є:

- звичайні контекстуальні визначення;
- оstenсивні визначення;
- аксіоматичні визначення.

Звичайне контекстуальне визначення – це вид певного визначення, в якому контекстом є звичайний уривок будь-якого тексту.

Звичайні контекстуальні визначення - це такі визначення, в яких контекстом виступає звичайний уривок будь-якого тексту.

Приклад:

· Коли ми чуємо під час розмови якесь невідоме нам за своїм значенням слово, то можемо не вточнювати його, а намагаємося встановити значення, виходячи з наявного контексту бесіди.

· Іншою ілюстрацією контекстуального визначення може бути ситуація читання текстів іноземною мовою. Якщо ми зустрічаємо кілька невідомих нам слів, то інколи немає необхідності звертатися до словника - значення цих слів (у деяких випадках) можна встановити за допомоги контексту.

Ostenсивні визначення - це такі визначення, які здійснюються за допомогою демонстрації предмета (вказівки на предмет), що позначається даним терміном. Контекстом такого визначення виступає ситуація, в якій зустрічається деякий предмет.

Остенсивне визначення – це вид певного визначення, яке здійснюють за допомоги демонстрування предмета (вказівки на предмет), що позначається даним терміном. Контекстом такого визначення є ситуація, в якій зустрічається предмет.

Приклад:

· Найхарактернішим прикладом використання остенсивних визначень є ситуація засвоєння мови дітьми, коли дорослі вказують на певні предмети і одночасно промовляють слова, що позначають ці предмети. Розглянемо ситуацію-приклад: батьки хочуть пояснити своїй дитині, що таке тигр. У зоопарку біля клітки з тигром батьки вказують на нього і промовляють: *“Ця тварина - тигр”*.

Серйозним недоліком остенсивних визначень є їхня незавершеність. Керуючись такими визначеннями, важко виокремити певний предмет з множини однорідних предметів (наприклад, вирізнити тигра з множини тварин), а також відрізнити те, що є спільним для всієї множини таких предметів, від того, що характеризує саме цей конкретний предмет (людина, яка вперше побачила тигра в зоопарку, може подумати, що він завжди живе у клітці).

Звичайно, шляхом остенсивних визначень можна визначити далеко не всі поняття, а лише найпростіші. І все ж без остенсивних визначень пізнання навколишнього світу було б значно обмеженим, особливо у дитячому віці.

Аксіоматичне визначення – це вид неявного визначення, в якому контекстом є сукупність аксіом деякої теорії.

Аксіоматичні визначення - це такі визначення, в яких контекстом виступає сукупність аксіом деякої теорії.

Приклад:

Терміни *“точка”*, *“пряма”*, *“площина”* свого часу було визначено за допомоги аксіом у геометрії Евкліда. Ці аксіомі є конкретним контекстом, в якому зустрічаються й визначаються досліджувані поняття.

Аксіоматичні визначення вважають однією з найвищих форм визначень термінів у науці. Не кожна теорія здатна аксіоматично визначити свої вихідні поняття. Для цього потрібна наявність досить високого рівня розвитку знань у певній галузі досліджень.

5.9. Правила визначень.

Логічну операцію визначення регулюють певні правила.

Правило 1

Дефінієндум і дефінієнс мають бути взаємозамінюваними, тобто їхні обсяги мають бути однаковими.

Порушення цього правила призводить до таких логічних помилок:

- «надто широке визначення»;
- «надто вузького визначення».

“Надто широке визначення” – це логічна помилка, яка має місце, коли обсяг дефінієнса є ширшим, ніж обсяг дефінієндума

Помилка надто широкого визначення – це логічна помилка, яка виникає у випадку, коли обсяг дефінієнса є ширшим, ніж обсяг дефінієндума.

Приклад:

· Прикладом цієї помилки є визначення: *“Логіка - це наука, яка вивчає мислення людини”*. Дійсно, обсяги понять *“логіка”* та *“наука, яка вивчає мислення людини”*, не є тотожними з огляду на існування (окрім логіки) цілої низки дисциплін, що вивчають мислення людини: філософії, психології, фізіології вищої нервової діяльності тощо.

Помилка надто вузького визначення - це логічна помилка, яка виникає у випадку, коли обсяг дефінієнса є вузьким, ніж обсяг дефінієндума.

“Надто вузьке визначення” – це логічна помилка, яка має місце, коли обсяг дефінієнса є вужчим, ніж обсяг дефінієндума.

Приклад:

Прикладом цієї помилки є визначення: “Логіка - це наука, яка вивчає поняття”. У такому визначенні обсяг поняття “логіка” (дефінієндума) є ширшим, ніж обсяг дефінієнса, оскільки логіка не обмежується вивченням лише понять.

Правило 2

Визначення не повинне утворювати кола.

При порушенні цього правила виникає логічна помилка “коло у визначенні”.

“Коло у визначенні” – це логічна помилка, яка має місце, коли дефінієндум визначають через дефінієнс, а останній, у свою чергу, визначають через дефінієндум.

“Коло у визначенні” – це логічна помилка, яка виникає тоді, коли дефінієндум визначається через дефінієнс, а останній, в свою чергу, визначається через дефінієндум.

Приклад:

Прикладом цієї помилки служать визначення: “Право - це наука, яка вивчає правові відносини”, а “Правові відносини -- це відносини, які вивчає право”.

Різновидом помилки “коло у визначенні” є логічна помилка: “тавтологія”, або “те саме через те саме” (лат. “idem per idem”).

“Тавтологія” – це логічна помилка, яка виникає тоді, коли дефінієндум і дефінієнс виражаються однаковими словами.

“Тавтологія” – це логічна помилка, яка виникає тоді, коли дефінієндум і дефінієнс виражаються однаковими словами.

Приклад:

Прикладом цієї помилки служать визначення: “Життя -- це життя”, “На війні як на війні”.

Правило 3 однозначності:

Визначення повинне бути чітким, ясним, однозначним.

Мається на увазі використання у визначенні лише таких виразів, які відомі і зрозумілі для тих, на кого це визначення розраховане. Бажаним є також відсутність у визначеннях метафор та образних порівнянь.

Приклад:

· Поняття “пролегомени” можна визначити як пропедевтику, але таке визначення буде зрозумілим лише для певної обмеженої аудиторії людей, якій відомо, що “пропедевтика” - це вступ до певної науки, концепції, теорії”. Для більшості людей це визначення залишиться визначенням невідомого через невідоме.

· Не будуть визначеннями й такі висловлювання: “мова - дім буття людини”, “архітектура –це застигла музика”, “артилерія - бог війни” тощо.

Правило 4.

Необхідно намагатися, щоб визначення не було заперечним.

Будь-яке визначення має розкривати суттєві ознаки предмета. Якщо ж визначення є заперечним, то воно не розкриває істотних ознак предмета, а лише вказує на множину тих ознак, які цьому предметові не належать.

Приклад:

У визначеннях: *“тварина - не рослина”, “логіка - не право”, “алхімія - не наука”* не виконується це правило.

5.10. Прийоми, подібні до визначень

Окрім визначень існує ще багато пізнавальних прийомів, які схожі з ними. До них можна віднести:

- Опис;
- Характеристику;
- Порівняння;
- Розрізнення.

Опис – це прийом, який полягає в перерахуванні низки ознак предмета з метою нестрогого виділення його з ряду схожих на нього предметів.

Опис – це прийом, який полягає в перерахуванні низки ознак предмета з метою нестрогого виокремлення його з ряду схожих на нього предметів.

Опис може включати як суттєві, так і несуттєві ознаки предмета (на відміну від власне визначень, які фіксують лише суттєві ознаки), що є або можуть бути важливими з огляду на певні обставини. В результаті опису отримуємо деякий чуттєвий, наочний образ предмета.

Опис широко розповсюджений у художній та історичній літературі (*опис природи, персонажів художніх творів, історичних діячів тощо*), а також в юридичній практиці (*опис місця вчинення злочину, зовнішнього вигляду злочинця тощо*).

Характеристика - це прийом, який полягає в переліченні деяких властивостей предмета, важливих у певному відношенні.

Характеристика – це прийом, який полягає в переліченні деяких властивостей предмета, важливих у певному відношенні.

На відміну від опису характеристика має на увазі перш за все фіксацію якоїсь певної суттєвої ознаки, що притаманна деякому предметові, а не просту фіксацію зовнішнього вигляду предмета. За прикладом характеристики звернемося до славетного твору Івана Котляревського *“Енеїда”*.

“Еней був парубок моторний
І хлопець хоч куди козак,
Удавсь на всеє зле проворний,
Завзятіший од всіх бурлак”.

Порівняння - це прийом, що застосовується для образної характеристики предмета.

Порівняння – це прийом, який застосовують для образної характеристики предмета.

Порівнюють однорідні предмети з метою встановлення їхньої подібності та відмінності. Наприклад: *“Думки мов перелітні птахи – якщо їх не зловити зараз, вони можуть відлетіти назавжди”* (П. Буаст).

Розрізнення - прийом, що встановлює ознаки, які відрізняють один предмет від іншого (подібного до нього) предмета.

Розрізнення – це прийом, який встановлює ознаки, що відрізняють один предмет від іншого (подібного до нього) предмета.

Прикладом може бути ситуація розшуку людей, коли фіксують якісь особливі прикмети певної людини.

5.11. Визначення юридичних понять

Юрист повинен вміти логічно правильно визначати юридичні поняття, знаходити помилки у різноманітних визначеннях, грамотно критикувати їх, тобто вміти проводити логічний аналіз визначень.

Для того щоб дати **логічний аналіз визначенню поняття** необхідно:

- З'ясувати структуру визначення (знайти дфінієндум та дефінієнс).
- Визначити вид визначення.
- Перевірити чи дотримують усі правила визначення у наведеному прикладі.

Приклад:

- *Шахрайство – це придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою.*

Структура визначення:

Дефінієндум: шахрайство.

Дефінієнс: придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою.

Вид визначення: це вид явного визначення, а саме: атрибутивно-реляційне визначення.

Правильність визначення: порушено **правило1:** “Дефінієндум і дефінієнс мають бути взаємозамінюваними, тобто їхні обсяги мають бути однаковими”.

У даному випадку дефінієнс і дефінієндум не є тотожними поняттями. Обсяг дефінієнсу вужчий, ніж обсяг дефінієндуму, оскільки до шахрайства за Кримінальним кодексом України відносять не тільки злочини, що полягають у придбанні права на майно шляхом обману чи зловживання довірою, а також злочини, що полягають у заволодінні чужим майном тим самим шляхом.

Отже, можна зробити висновок, що у наведеному прикладі допущена **логічна помилка “надто вузьке визначення”**.

У правових текстах в основному застосовують явні визначення. І серед них насамперед атрибутивно-реляційні. Однак треба відмітити, що юристи також застосовують такий **специфічний вид визначень, який полягає у переліченні предметів, або явищ, до яких застосовують те чи інше поняття**.

Приклад:

Саме такий вид визначення застосовують у Кримінальному кодексі України при розгляді поняття “обставини, що пом’якшують покарання”. У статті 66 КК України читаємо:”

При призначенні покарання обставинами, які його пом’якшують, визнаються:

- 1) з’явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину;
- 2) добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди;
- 3) вчинення злочину неповнолітнім;
- 4) вчинення злочину жінкою у стані вагітності;
- 5) вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин;
- 6) вчинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність;
- 7) вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого;
- 8) вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності;
- 9) виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, поєднане з вчиненням злочину у випадках, передбачених цим кодексом”.

У наведеному прикладі перлічують не ознаки обставин, що пом’якшують покарання, а самі обставини. Тому таке визначення не відповідає повністю ознакам логічної операції визначення. Однак враховуючи те, що за своєю функцією такі конструкції дають змогу покращувати одні класи предметів від інших, їх можна вважати специфічним видом такої операції.

Логічний аналіз висловлювань

6.1. Поняття про дескриптивне висловлювання.

У логіці вивчають різноманітні види висловлювань (дескриптивні висловлювання, модальні висловлювання, імперативи, запитання тощо). Найпростішими серед висловлювань вважають дескриптивні висловлювання.

Дескриптивне висловлювання – це висловлювання, в якому стверджують або заперечують наявність певних ситуацій фактичного, реального характеру.

У природній мові таким висловлюванням відповідають розповідні речення.

Так, наприклад, показання свідків переважно складено з дескриптивних висловлювань, оскільки суд чекає від свідка по можливості адекватного опису стану речей. Вирок суду, навпаки, не може бути дескриптивним висловлюванням, оскільки по своїй суті він нічого не описує, а є спонуканням до певних дій, які повинні виконувати відповідні органи, підсудний або сторони що конфліктують між собою. При цьому рішення суду не слід змішувати з обґрунтуванням рішення, яке цілком може складатися з дескриптивних висловлювань.

Дескриптивні висловлювання можуть бути оцінені як:

- істинні;
- хибні.

Якщо факт, описаний у висловлюванні, відповідає дійсності, то таке висловлювання є істинним, якщо не відповідає - хибним.

Істинність та хибність називають логічними значеннями висловлювання або його значеннями істинності. Іноді говорять: якщо висловлювання є істинним, тоді воно має логічне значення "істина", а якщо воно є хибним, тоді воно має логічне значення "хиба".

Сама проблема визначення логічного значення висловлювання не увіходить до компетенції логіки. У ній лише передбачають, що кожному з них можна приписати певне логічне значення.

Принцип, відповідно до якого висловлювання може бути тільки істинним або хибним, отримав у логіці назву принципу двозначності.

Слід зазначити, що у реальній практиці цей принцип не завжди є прийнятним. Так, наприклад, оцінки, норми, нісенітні твердження тощо зовсім не мають значень істинності. Існують також висловлювання, які можуть набувати деяких "невизначених" логічних значень, проміжних між повною істинністю та повною хибністю.

Дескриптивні висловлювання поділяють на:

- прості;
- складні.

Висловлювання називають простим, якщо воно не включає до себе як самостійні частини інші висловлювання, інакше його називають складним.

Приклад:

· Висловлювання "Вирок - вид судового рішення", "Право регулює громадські стосунки" є простими висловлюваннями, а твердження "Злочин може бути вчинено умисно або з необережності", "Якщо боржник виплачує свій борг, тоді зобов'язання припиняється" є складними висловлюваннями.

Дескриптивні висловлювання вивчають у рамках логіки висловлювань (пропозиційної логіки) та логіки предикатів.

Логіка висловлювань, або пропозиційна логіка, є необхідною частиною сучасної логіки, її основою. В її рамках головну увагу приділяють логічному аналізу структури складних висловлювань. Концепції та методи цієї логічної теорії так чи так враховують, використовують та розвивають у більш багатих та складних сучасних логічних системах. Пропозиційна логіка має велике прикладне значення; її досить широко застосовують у багатьох науках, у праві, а також у звичайних міркуваннях людей.

Логіка предикатів тісно пов'язана з логікою висловлювань. Перша логічна теорія не є запереченням другої, вона – її продовження. Різниця між цими двома логічними теоріями полягає лише в тому, що в пропозиційній

логіці аналізують тільки складні висловлювання, а в логіці предикатів стає можливим з'ясувати також логічну форму простих висловлювань.

Кожна з цих логічних теорій має власну мову. Розглянемо більш докладно мову логіки висловлювань.

6.2. Мова логіки висловлювань

Мова логіки висловлювань – це штучна мова, призначена для аналізу логічної структури складних висловлювань.

Її характеризують алфавіт (список знакових засобів) та визначення формули.

Алфавіт

1. Пропозиційні змінні:

$p, q, r, s, p_1, q_1, r_1, s_1 \dots$

Ці знаки призначені для позначення простих висловлювань природної мови.

2. Знаки логічних сполучників:

\sim - знак заперечення (читають: “не”, “неправильно, що...”);

$\dot{\cup}$ - знак кон'юнкції (читають: “...і...”);

$\dot{\cup}$ - знак диз'юнкції (читають: “...або...”);

\circledast - знак імплікації (читають: “якщо..., тоді...”);

\ll - знак еквіваленції (читають: “...тоді і тільки тоді, коли...”).

Ці знаки призначені для позначення граматичних сполучників природної мови та деяких знаків пунктуації.

3. Технічні знаки:

(- ліва дужка;

) - права дужка;

, - кома.

З'ясуємо тепер, який вираз можна вважати формулою логіки висловлювань.

1. Будь-яка пропозиційна змінна є формулою.

2. Якщо A - формула, тоді $(\sim A)$ також формула.

3-6. Якщо A, B - формули, тоді $(A \dot{\cup} B)$, $(A \dot{\cup} B)$, $(A \circledast B)$, $(A \ll B)$ - також є формулами.

Використовуючи знакові засоби мови логіки висловлювань та визначення формули, можна формалізувати будь-яке дескриптивне висловлювання природної мови, тобто замінити його формулою, яка в явному вигляді виражатиме його логічну форму.

Для цього необхідно зробити такі кроки:

1. Виокремити усі прості висловлювання, які увіходять до складного висловлювання, та позначити їх пропозиційними змінними.

2. З'ясувати, які логічні сполучники відповідають граматичним сполучникам та знакам пунктуації, що містяться у досліджуваному висловлюванні. Позначити їх відповідними знаками.

3. Записати формулу.

Приклад:

Розглянемо висловлювання “При здійсненні судочинства судді незалежні та підкоряються тільки законові”.

1. Це складне висловлювання, яке складене з двох простих:

При здійсненні судочинства судді незалежні.

При здійсненні судочинства судді підкоряються тільки законові.

Позначимо їх відповідно пропозиційними змінними: p, q .

2. До складу досліджуваного висловлювання, увіходять один граматичний сполучник “і”. Йому відповідає логічний сполучник “кон'юнкція”.

3. Запишемо формулу наведеного висловлювання: $p \dot{\cup} q$.

Розглянемо висловлювання “Якщо усякий злочин карається, а крадіжка чужого майна злочинна, тоді вона також карається”.

1. Це складне висловлювання, яке складене з трьох простих:

Усякий злочин карається.

Крадіжка чужого майна карається.

Крадіжка чужого майна злочинна.

Позначимо їх відповідно пропозиційними змінними: r, q, s .

2. До складу досліджуваного висловлювання, входять два граматичних сполучники “якщо, то”, “а”. Їм відповідають логічні сполучники “імплікація” і “кон’юнкція”.

3. Запишемо формулу наведеного висловлювання: $(p \rightarrow q) \wedge s$.

6.3. Логічні сполучники та їхнє табличне визначення Заперечення, його умови істинності

Розглянемо два простих висловлювання:

(1) Київ розташований на Дніпрі.

(2) Неправильно, що Київ розташований на Дніпрі.

Позначимо перше висловлювання змінною p , тоді друге висловлювання можна символічно записати як $\sim p$ (читають “не правильно, що p ”).

Перше з цих двох висловлювань є істинним, тобто воно відповідає дійсності. Друге висловлювання, навпаки, є хибним, оскільки у ньому заперечують той факт, який виражено у першому висловлюванні.

Тепер проаналізуємо другу пару простих висловлювань:

(1) Київ розташований на Волзі.

(2) Неправильно, що Київ розташований на Волзі.

Перше з цих двох висловлювань є хибним, оскільки у дійсності той факт, який у ньому описано, не існує. Якщо перед цим висловлюванням поставити сполучник “неправильно, що...”, тоді за його допомоги стає можливим заперечити той факт, який у ньому описано. У зв’язку з цим друге висловлювання, в якому було здійснено заперечення, може бути оцінене як істинне. Дамо тепер визначення логічного сполучника “заперечення”.

Заперечення - це логічний сполучник, який творить з істинного висловлювання хибне, а з хибного – істинне.

Ці факти можна подати у таблиці істинності заперечення так.

№	A	$\sim A$
1.	i	x
2.	x	i

У природній мові, в тому числі і в правових контекстах, виразу “ $\sim A$ ”, крім “неправильно, що A ”, можуть відповідати також вирази “не- A ”, “ A не має місце”, “ A є хибним” тощо.

Приклад:

У статті 11 “Поняття злочину” Кримінального кодексу України: “Не є злочином дія або бездіяльність, що хоч формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки” логічний сполучник “заперечення” застосовується двічі. В обох випадках за допомоги частки “не”.

Кон’юнкція, її умови істинності

Розглянемо таке висловлювання: “На вулиці холодно і йде дощ”.

Це складне висловлювання, яке складене з двох простих:

(1) “На вулиці холодно”.

(2) “На вулиці йде дощ”.

Символічно його можна записати так: $p \wedge q$ (читають “ p і q ”). Це висловлювання буде істинним лише тоді, коли обидва простих висловлювання, які увіходять до його складу, будуть істинними, тобто якщо на вулиці дійсно холодно та йде дощ.

Якщо на вулиці холодно, але дощ не йде, тобто, якщо перше просте висловлювання є істинним, а друге - хибним, тоді їхня кон’юнкція є хибною.

Аналогічно кон’юнкція буде хибною, якщо виявиться, що на вулиці дійсно йде дощ, але стоїть тепла погода.

Нарешті, якщо ні перше, ні друге просте висловлювання не відповідатиме дійсності, тоді складне висловлювання також не відповідати дійсності і виявиться хибним.

Дамо тепер визначення логічного сполучника “кон’юнкція”.

Кон'юнкція – це логічний сполучник, який є істинним лише у тому випадку, коли всі його складники є істинними. В усіх інших випадках цей логічний сполучник є хибним.

Усі факти можна подати у таблиці істинності кон'юнкції так:

№	A	B	A ^ B
1.	i	i	i
2.	i	x	x
3.	x	i	x
4.	x	x	x

Виразу “A Ù B” у природній мові, а також у юридичному законодавстві та правовій науці, крім “A і B”, можуть відповідати також вирази: “A разом з B”, “Як A, так і B”, “A у той час, як B”, “B, хоча і A”, “Не лише A, але й B”, “A, а також B”, “A, B” та інші.

Приклад:

· У статті 1 “Завдання Кримінального кодексу України” КК: “Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам” логічний сполучник “кон'юнкцію” виражено за допомоги сполучників “і”, “та”, “а також” і за допомоги ком.

Диз'юнкція, її умови істинності

У межах логіки розрізняють **слабку (нестрогу) диз'юнкцію та сильну (строгу) диз'юнкцію.**

Слабка (нестрога) диз'юнкція

Розглянемо таке висловлювання: “Ця людина - юрист або спортсмен”.

Це складне висловлювання, складене з двох простих:

(1) “Ця людина - юрист”.

(2) “Ця людина - спортсмен”.

Символічно його можна записати так: $p \cup q$ (читають “р або q”).

Це висловлювання може бути оцінене як істинне лише у тих випадках, коли:

- людина є і юристом, і спортсменом;
- людина є юристом, але не є спортсменом;
- людина не є юристом, але є спортсменом.

Хибним це складне висловлювання є лише тоді, якщо ця людина не є ні юристом, ні спортсменом.

Узагальнюючи наведені вище випадки, можна визначити логічний сполучник “слабка/нестрога диз'юнкція” так.

Слабка (нестрога) диз'юнкція – це логічний сполучник, який є хибним лише в одному випадку, коли логічні значення його складників є хибними. В усіх інших випадках цей логічний сполучник є істинним.

Ці факти можна подати у таблиці істинності слабкої (нестрогої) диз'юнкції так.

№	A	B	A V B
1.	i	i	i
2.	i	x	i
3.	x	i	i

4.	x	x	x
----	---	---	---

З цієї таблиці видно, що сполучник “або” вживають тут у нестрого розмежувальному значенні - “А або В, чи обидва разом”. Тому він і має назву “слабка (нестрога) диз’юнкція”.

Виразу “А ∪ В” у природній мові та правових контекстах, крім звичайного “А або В”, відповідають також вирази “А чи В, або обидва разом”, “А і/чи В”, “А, якщо не В” тощо.

Приклад:

· У статті 19 ч.2 “Осудність” Кримінального кодексу України говориться: “Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого цим Кодексом, перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки”. Тут логічний сполучник “слабка (нестрога) диз’юнкція” вживається чотири рази. У першому та четвертому випадках це сполучник “або”, у другому та третьому - за допомоги коми.

Сильна (строга) диз’юнкція

На відміну від слабкої (нестрогої) диз’юнкції сильна (строга) диз’юнкція передбачає використання сполучника “або” в строго розмежувальному значенні - “А або В, але не обидва разом”. Для неї в логіці висловлювань введено новий символ “ V ”.

Розглянемо таке висловлювання: “Ця людина народилася у Києві або у Львові”.

Це складне висловлювання, складене з двох простих:

(1) “Ця людина народилася у Києві”.

(2) “Ця людина народилася у Львові”.

Символічно його можна записати так: $p \vee q$ (читають “або р, або q”).

Це висловлювання може бути оцінене як істинне тільки у тому випадку, якщо одне з простих висловлювань буде істинним, а друге хибним.

Якщо ж обидва простих висловлювання виявляться одночасно істинними, тоді їхня диз’юнкція з необхідністю буде оцінена як хибна, оскільки неможливо одночасно народитися у двох містах.

Хибною строга диз’юнкція буде й у тому випадку, коли всі прості висловлювання, які її складають, виявляться хибними, тобто якщо людина, про яку йдеться у складному висловлюванні, не народилася ні у Києві, ні у Львові.

Узагальнюючи наведене вище, можна визначити логічний сполучник “сильна (нестрога / строга) диз’юнкція” так.

Сильна (строга) диз’юнкція – це логічний сполучник, який є істинним у тих випадках, коли логічні значення його складників не збігаються. Цей логічний сполучник є хибним, коли логічні значення його складників збігаються.

Ці факти можна подати у таблиці істинності сильної (строгої) диз’юнкції так:

№	A	B	A V B
1.	i	i	x
2.	i	x	i
3.	x	i	i
4.	x	x	x

Виразу “А ∩ В” у природній мові та в правових контекстах відповідають вирази: “А або В, але не обидва разом”, “або А, або В”, “чи А, чи В”, “А, крім випадку, якщо В”, “іноді А, В” тощо.

Приклад:

· У висловлюванні: “Злочин може бути здійснений або умисно, або з необережності” логічний сполучник “сильна (строга) диз’юнкція” виражено словами “або., або...”.

Імплікація, її умови істинності

Розглянемо висловлювання, в якому описано обіцянку одного керівника:
 “Якщо робітники поліпшать якість роботи, вони отримають премію”.

Це складне висловлювання, складене з двох простих:

(1) “Робітники поліпшать якість роботи”.

(2) “Вони отримають премію”.

Символічно його можна записати так: $p \rightarrow q$ (читають: “якщо p , тоді q ”).

З метою визначення значення істинності цього складного висловлювання необхідно проаналізувати такі випадки:

1. Робітники поліпшили якість роботи та отримали за це премію, тобто і перше, і друге просте висловлювання є істинними. Керівник дотримався свого слова і, відповідно, імплікація, висловлена ним, може бути оцінена як істинна.

2. Якість роботи поліпшено, але премію не отримано, тобто перше просте висловлювання є істинним, а друге - хибним.

У цьому випадку до керівника може бути висунута претензія, що він не дотримався свого слова, вираженого за допомогою імплікації, і, отже, вона виявилася хибною.

3. Робітники якість роботи не поліпшили, але премію все ж-таки отримали, тобто перше висловлювання є хибним, а друге є істинним. Звичайно імплікацію, складену з цих двох простих висловлювань, оцінюють як істинну, оскільки керівник може видати премію робітникам і за інші заслуги, не увіходячи в протиріччя зі своєю обіцянкою, наприклад, за дисципліну на робочому місці.

4. Робітники не поліпшили якість роботи й не отримали премію, тобто і перше, і друге просте висловлювання є хибним.

У цьому випадку ніяких претензій до керівника висувати не можна. Хоча премію він і не видав, але своєї обіцянки при цьому не порушив. Оскільки робітники не поліпшили якість роботи, то це звільняє керівника від обіцянки преміювати їх. Звідси випливає, що імплікація у цьому випадку також може бути оцінена як істинна.

Узагальнюючи наведені вище випадки, можна визначити логічний сполучник “імплікація” так.

Імплікація – це логічний сполучник, який є хибним лише в одному випадку, коли перше висловлювання (антецедент) є істинним, а друге висловлювання (консеквент) – хибним. У всіх інших випадках імплікація є істинною.

Ці факти можна подати у таблиці істинності імплікації так.

№	A	B	$A \rightarrow B$
1.	i	i	i
2.	i	x	x
3.	x	i	i
4.	x	x	i

Виразу “ $A \rightarrow B$ ” у природній мові та мові права, крім виразу “Якщо A , тоді B ”, відповідають численні синоніми: “ A тоді, коли B ”, “У випадку A має місце B ”, “ B , якщо A тощо”.

Приклад:

У статті 81 ч.2 “Умовно-дostroкове звільнення від відбування покарання” говориться: “Умовно-дostroкове звільнення від відбування покарання може бути застосоване, якщо засуджений сумлінною поведінкою і ставленням до праці довів своє виправлення”. Тут логічний сполучник “імплікацію” використовується один раз і виражають за допомогою слова “якщо”.

Зверніть увагу на те, що в наведеному прикладі антецедент імплікації стоїть на другому місці, а консеквент на першому.

Дослідження імплікативних висловлювань має важливе значення для аналізу понять “необхідна умова” та “достатня умова” якоїсь події (ситуації, дії).

Умову вважають необхідною для певної події (ситуації, дії), якщо за її відсутності ця подія не відбувається.

Приклад:

- Наявність атмосфери є необхідною умовою для виникнення існуючих на Землі видів тварин.
 - Успішне складання іспитів є необхідною умовою для вступу до вузу.
- Висловлювання “А є необхідною умовою для В” фіксують за допомоги імплікацій: 1) $B \rightarrow A$; 2) $A \rightarrow B$.

Умову вважають достатньою для певної події (ситуації, дії), якщо кожного разу, коли ця умова є наявною, ця подія (ситуація, дія) може відбуватися і у деяких випадках відбувається.

Приклад:

- Випадання дощу є достатньою умовою для того, щоб дахи будинків були мокрими.
 - Подання документів до приймальної комісії є достатньою умовою для вступу до вузу.
- Висловлювання “А є достатньою умовою для В” фіксують за допомоги імплікацій: 1) $A \rightarrow B$, 2) $B \rightarrow A$.
Умови можуть бути “достатніми, але не необхідними”, “необхідними, але не достатніми”.

Приклад:

- Подільність якогось числа на 2 є необхідною, але не достатньою умовою його ділення на 6, а подільність якогось числа на 10 є достатньою, але не необхідною умовою його ділення на 2.
- Деякі умови для існування або виникнення певної події (ситуації, дії) можуть бути і необхідними, і достатніми. Для фіксації таких випадків застосовують логічний сполучник “еквіваленція”.

Еквіваленція, її умови істинності

Розглянемо висловлювання, в якому вже згадуваний керівник дає робітникам таку обіцянку: “Робітники отримають премію тоді і тільки тоді, коли вони поліпшать якість продукції”.

Це складне висловлювання, складене з двох простих:

(1) “Робітники отримають премію”.

(2) “Вони поліпшать якість продукції”.

Символічно його можна записати так: $p \leftrightarrow q$ (читають “р тоді і тільки тоді, коли q”).

Для визначення значення істинності цього складного висловлювання необхідно проаналізувати такі випадки:

1. Робітники поліпшили якість продукції та отримали премію. У цьому випадку керівник свою обіцянку виконав, він залишився вірний своєму слову, і, відповідно, складне висловлювання, яке він виголосив, є істинним.
2. Премію робітники отримали, але якість продукції не поліпшили. У цьому випадку керівник вчинив не відповідно до своєї обіцянки, оскільки він сказав, що робітники отримають премію тільки тоді, коли поліпшать якість продукції, а вони її не поліпшили. У зв'язку з цим його обіцянка може бути оцінена як хибна.
3. Премію робітники не отримали, а якість продукції поліпшили. Цей випадок аналогічний попередньому. Керівник не дотримав своєї обіцянки, і тому її оцінюють як хибну.
4. Премію робітники не отримали і якість продукції не поліпшили. У цьому випадку ніяких претензій до керівника висунути не можна, оскільки він вчинив відповідно до своєї обіцянки. Тому складне висловлювання, яке виражає цей стан справ, може бути оцінене як істинне.

Узагальнюючи наведені вище випадки, можна дати таке визначення логічного сполучника “еквіваленція”:

Еквіваленція - це логічний сполучник, який є істинним у тих випадках, коли логічні значення його складників збігаються. Цей логічний сполучник є хибним, коли логічні значення його складників не збігаються.

Ці факти можна подати у таблиці істинності еквіваленції так.

№	A	B	A ↔ B
1.	i	i	i
2.	i	x	x
3.	x	i	x
4.	x	x	i

Виразу “A « B” у природній мові та в мові права можуть відповідати такі вирази: “A тоді і тільки тоді, коли B”, “A, якщо і тільки якщо B”, “Якщо A, тоді B, і навпаки”, “A, якщо B, і B, якщо A”, “Для A необхідно і достатньо B”, “A еквівалентне B” тощо.

Логічний сполучник “еквіваленція” інколи ще називають подвійною імплікацією, що є цілком закономірним з огляду на те, що еквіваленція фіксує необхідні та достатні умови деякої події (ситуації, дії).

Висловлювання “A є необхідною та достатньою умовою B” можна записати, застосовуючи логічний сполучник “еквіваленція”: $A \leftrightarrow B$, і застосовуючи логічний сполучник “імплікація”: 1) $(A \rightarrow B) (B \rightarrow A)$; 2) $(A \rightarrow B) (A \rightarrow B)$.

Приклад:

Прикладом еквівалентного висловлювання у праві може бути визначення злочину в Кримінальному кодексі України. Відповідно до статті 11 будь-яке діяння слід розглядати як злочин у тому і тільки тому випадку, коли воно суспільне небезпечне й винне.

6.4. Логічні сполучники в правових контекстах

Знання визначень логічних сполучників та вміння виявляти логічну форму того чи іншого правового закону може значно допомогти юристам при витлумаченні законодавства. Можна навіть стверджувати, що без знання логічної форми закону з'ясувати його смисл взагалі неможливо. Якщо юрист хоче не тільки запам'ятати текст закону, вивчити його напам'ять, але й зрозуміти, про що в ньому йдеться, тоді увагу слід приділяти не тільки аналізу змісту цього документа, а й виявленню його логічної форми, при визначенні якої важливо вміти розрізняти логічні сполучники.

Для того щоб провести **логічний аналіз складного висловлювання**, що входить до складу певного правового документу необхідно зробити такі кроки:

1. Виявити всі прості висловлювання, що складають складне, позначити їх відповідними змінними.

2. З'ясувати граматичні сполучники та знаки пунктуації, які поєднують прості висловлювання. Виходячи зі змісту правового документу та визначень логічних сполучників виявити, які логічні сполучники їм відповідають. Позначити їх відповідними символами.

3. Визначити логічну форму висловлювання, що розглядалося.

Наведемо у зв'язку з цим декілька прикладів логічного аналізу статей Кримінального кодексу України.

Приклад:

Розглянемо статтю 296 “Хуліганство” Кримінального кодексу України. У диспозиції цієї статті стверджується:

“Хуліганство, тобто грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжуються особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом караються”.

1. З точки зору логіки це складне висловлювання, складене з двох простих:

(1) “Хуліганство, тобто грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжуються особливою зухвалістю”.

(2) “Хуліганство, тобто грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжуються винятковим цинізмом”.

2. Ці два простих висловлювання поєднують граматичним сполучником “чи”, аналогом якого в логіці є логічний сполучник “диз'юнкція”. Тут мають на увазі слабку/нестрогу диз'юнкцію, яка за визначенням може бути істинною і в тому разі, коли усі її складники істинні, і в тому разі, коли лише один її складник істинний. Це означає, що людину можна притягнути до відповідальності за статтею 296 КК у таких випадках:

- коли її дії одночасно характеризувалися особливою зухвалістю і винятковим цинізмом;
- коли її дії характеризувалися тільки особливою зухвалістю;
- коли її дії характеризувалися тільки винятковим цинізмом.

4. Логічна форма розглянутого, має такий вигляд:

$p \cup q$.

6.5. Загальна характеристика законів логіки

Природні закони, нормативні закони, закони логіки

Людина у своєму житті стикається принаймні з трьома типами законів. Це - природні закони (або закони природи), нормативні закони (або норми), логічні закони (або закони логіки). Одними рисами вони схожі, іншими суттєво відрізняються один від одного.

Так, природні закони демонструють жорстку незмінну регулярність, яка або насправді має місце в природі (у цьому випадку закон є істинним), або не існує (у цьому випадку закон є хибним). Такі закони є незмінними і не допускають винятків. Вони не підлягають контролю з боку людини, тобто закони природи не можуть бути створені людьми або порушені ними. Їх незнання або ігнорування може призвести до біди. Прикладами таких законів можуть бути закони, які описують рух планет, закони гравітації, закони термодинаміки тощо.

Нормативні закони істотно відрізняються від законів природи. Вони покликані описувати не факти, а орієнтири поведінки людей. Норми часто називають добрими або поганими, правильними або неправильними, прийнятими або неприйнятими. Істинними чи хибними їх назвати навряд чи можна. Так, наприклад, християнську заповідь "Не вбий!" оцінюють скоріше за все як правильну, але не як істинну, оскільки вона не є описом стану речей в дійсності, а є певним керівництвом до дії. Норми можуть змінюватися з плином часу і мати винятки. Вони повністю залежать від людини: вона їх створює і може порушувати. Існування нормативних законів завжди зумовлене людським контролем - людськими рішеннями та діями. Цей контроль звичайно здійснюють шляхом застосування санкцій - покарань або попереджень того, хто порушує закон. Таким чином, природні закони та нормативні закони навряд чи мають щось спільне між собою крім назви (і ті і ті - закони).

Логічні істини схожі як на перші, так і на другі. Вони являють собою схеми, форми, на підставі яких людина може міркувати правильно. Їх можна кваліфікувати як відповідні норми правильного міркування. Специфіка цих норм полягає в тому, що людина їх не встановлює, вони мають об'єктивний характер і не залежать від конкретної особи чи соціальної групи осіб. У цьому логічні істини схожі на закони природи. Проте, на відміну від останніх, які повністю незалежні від людини (вона їх не встановлює та не може порушити), закони логіки люди можуть порушувати. У цьому логічні істини схожі на нормативні закони. Проте за порушення логічних законів людина не несе ніякого покарання, їй може бути тільки вказано на ті помилки, які вона припустила у своєму міркуванні.

Головні Закони логіки

У логіці можна говорити про безліч логічних законів. Але серед них виокремлюють кілька таких, які кваліфікують як головні закони логіки. Розглянемо деякі з них.

Закон тотожності

Визначення: будь-яке висловлювання є тотожним саме собі.

Схема закону тотожності:

$$A \circledast A, \text{ або } A \ll A.$$

Це означає, що у процесі міркування висловлювання повинне зберігати одне й те саме значення, хоч би скільки разів воно повторювалося. Зовнішньо це найпростіший з логічних законів. Його можна сформулювати також так: якщо висловлювання є істинним, тоді воно істинне.

Знання цього закону і грамотне застосування його у своїй діяльності необхідно юристові. Закон тотожності є одним з головних принципів побудови кваліфікованого законодавства. Так саме він береться до уваги при формулюванні деяких статей сучасних кодексів нашої держави. Як приклад, можна навести статтю 275 "Межі судового розгляду" Кримінально-процесуального кодексу України: "Розгляд справи в суді провадиться тільки щодо обвинувачених і лише по тому обвинуваченню, по якому їх віддано до суду..."

Закон протиріччя

Визначення: ніяке висловлювання не може бути істинним одночасно із своїм запереченням.

Схема закону протиріччя:
 $\sim (A \dot{\cup} \sim A)$

Цей закон говорить про суперечливі одне одному висловлювання, тобто висловлювання, одне з яких є запереченням другого. В одному із суперечливих висловлювань щось стверджують, а в другому - те саме заперечують, причому ствердження та заперечення стосуються одного й того самого об'єкта, розглянутого впродовж того самого часу й у тому самому відношенні.

Приклад:

· Суперечать одне одному такі висловлювання: *“Ця людина здійснила цей злочин”* та *“Ця людина не здійснила цей злочин”*.

· Немає суперечності у таких висловлюваннях: *“Пальто, вкрадене у потерпілого, було брунатного кольору”* та *“Пальто, знайдене у обвинуваченого, не було брунатного кольору”*, оскільки в них йдеться або може йтися про різні пальто.

· Не є суперечливими такі висловлювання: *“Петров є осудним”* і *“Петров не є осудним”*, якщо в першому з них мається на увазі один час (наприклад, до здійснення злочину), а в другому - інший час (наприклад, при здійсненні злочину чи після нього).

Якщо ввести поняття “істинності” та “хибності”, тоді закон протиріччя можна сформулювати так: **ніяке висловлювання не є одночасно істинним і хибним.**

Істинність та хибність - це дві несумісні характеристики висловлювання: істинне висловлювання відповідає дійсності, хибне - ні. Закон протиріччя саме й заперечує той факт, що одне й те саме висловлювання одночасно може відповідати станові речей у дійсності і не відповідати йому.

Іноді цей закон формулюють так: **з двох суперечливих висловлювань одне є хибним.** Це формулювання підкреслює небезпеку протиріч у міркуваннях. Той, хто їх допускає, свідомо вводить у свої міркування хибні аргументи, що неприпустимо.

Знання цього закону може допомогти юристові розрізнати дійсно суперечливі висловлювання від висловлювань, які такими не є, а також не допускати протиріччя у своїх міркуваннях і знаходити їх як у міркуваннях інших людей, так і в текстах правових документів.

Закон виключеного третього

Визначення: з двох висловлювань, в одному з яких стверджується те, що заперечують у другому, одне є неодмінно істинним, тобто істинним є або саме висловлювання, або його заперечення (“третього не дано”).

Схема закону виключеного третього:
 $A \dot{\cup} \sim A$

Закон виключеного третього був відомий ще до Арістотеля. Але саме він уперше сформулював його в явному вигляді: *“Не може бути нічого проміжного між двома членами протиріччя, а стосовно чогось одного необхідно, хоч би що там було, щось або стверджувати, або заперечувати”*.

У Арістотеля цей закон викликав великі сумніви. Він висловлювався про його неспроможність, коли розглядають майбутні події, настання яких у (теперішньому) часі ще не є визначеним, і тому невідомо, чи відбудуться вони у майбутньому, чи ні.

Аналізу таких висловлювань про майбутні випадкові події Арістотель присвятив працю під назвою “Про витлумачення”.

Розглянемо, наприклад, таке висловлювання: *“Наступного року в цей самий час буде здійснено пограбування сторіччя”*. У цей момент йому складно приписати якесь логічне значення: воно не є істинним, але і не є хибним. Таким самим є і заперечення цього висловлювання. Проте закон виключеного третього стверджує, що або саме це висловлювання, або його заперечення має бути істинним.

У зв'язку з цим Арістотель запропонував обмежити сферу використання цього закону лише висловлюваннями про минуле і теперішнє. До висловлювань про майбутнє він не може бути застосований.

У XX сторіччі ці роздуми Арістотеля стали підставою для створення принципово нового напрямку в логіці. Було розроблено **багатозначну логіку**, де крім "істини" та "хиби" вводять ще інші логічні значення (наприклад, у тризначній логіці це: "істина", "хиба" та "невизначено"; або "істина", "хиба" та "нісенітно"). Фундатором багатозначної логіки вважають польського вченого Яна Лукасевича (1878-1956). Він був одним з перших, хто спробував розглянути вчення Арістотеля з точки зору сучасної логіки. Його головна праця так і називається "Арістотелівська силогістика з точки зору сучасної логіки".

Окрім створення багатозначної логіки, послідовна критика закону виключеного третього призвела також до формування ще одного напрямку сучасного логічного знання - **інтуїціоністської логіки**, засновником якої був голландський математик, логік Летзен Брауер (1881-1966).

Проте, незважаючи на критику закону виключеного третього, його все ж таки широко використовують у найрізноманітніших міркуваннях людей. Так, більшість міркувань в галузі права мають підлягати цьому закону. У протилежному випадку говорити, наприклад, про створення якогось законодавства було б дуже проблематично.

Закон виключеного третього вимагає від науковців, у тому числі і правознавців, уточнення понять, якими вони користуються у своїй професійній діяльності до такого рівня, щоб можна було дати відповідь на альтернативні запитання. Наприклад: "Чи є це діяння злочином, або воно не є злочином?" Якщо б поняття "злочину" у праві не було точно визначене, то в деяких випадках відповісти на це запитання було б дуже складно. Це стосується також інших правових понять.

Однак слід зазначити, що у правовій практиці можуть бути й такі ситуації, до яких цей закон не можна застосувати. Це торкається, наприклад, презумпції невинності. Якщо не доведено, що саме ця людина є винною, тоді визначити істинність або хибність висловлювань "Ця особа вчинила цей злочин" і "Ця особа не вчинила цей злочин" неможливо.

6.6. Поняття про модальне висловлювання. Види модальних висловлювань

До цього часу ми розглядали висловлювання, в яких стверджувалася або заперечувалася наявність фактів та явищ у дійсності.

Проте схема дійсності, наведена у таких висловлюваннях, є дуже простою. Насправді людина намагається описати навколишній світ, зрозуміти його, з'ясувати причини своєї поведінки, дій інших людей, використовуючи складніші знакові засоби, зокрема, модальні висловлювання.

Модальність можна визначити як певне відношення до змісту висловлювання. Так, людина може стверджувати, що те, про що йдеться у висловлюванні є необхідним, випадковим, можливим, було воно чи буде тощо.

Для визначення логічного значення дескриптивних висловлювань досить звернутися до дійсності. Якщо інформація, яка в них міститься, відповідає реальному стану речей, то їх оцінюють як істинні, якщо - ні, то це хибні висловлювання.

Для визначення логічного значення модальних висловлювань уже є недостатнім звертання до дійсності. Для того, щоб установити їхню істинність чи хибність необхідно розглянути не лише дійсний стан справ, але й множини інших можливостей, згідно з якими події у світі могли б розвиватися. Такі стани справ у логіці отримали назву "можливих світів".

Модальні висловлювання є предметом аналізу модальної логіки.

Модальна логіка - це розділ сучасної логіки, де вивчають модальні висловлювання та їхні відношення в структурі міркувань.

Залежно від того, які види модальних висловлювань досліджують, виокремлюють різні види модальних логік: алетичну, темпоральну, епістемічну, деонтичну та інші модальні логіки.

Щоб дати загальну характеристику цих логік, побудуємо таку таблицю

№	Види модальних логік	Модальності	Види модальних висловлювань
1.	Алетична логіка	Необхідно, можливо, випадково	Алетичні висловлювання

2.	Епістемічна логіка	Доведено, спростовано, не вирішено, переконалий, сумнівається	Епістемічні висловлювання
3.	Темпоральна логіка	Було, є, буде, раніше, одночасно, пізніше	Темпоральні висловлювання
4.	Деонтична логіка	Обов'язково, заборонено, дозволено	Деонтичні висловлювання

Розглянуті вище модальні логіки не вичерпують весь клас подібних логічних теорій. За останні десятиріччя модальна логіка почала бурхливо розростатися, включаючи до своєї орбіти дедалі нові модальні поняття.

Модальні висловлювання в правових контекстах

Серед модальних висловлювань особливу увагу для юристів мають деонтичні висловлювання.

Деонтичні висловлювання - це модальні висловлювання, до складу яких входять модальності “дозволено”, “обов'язково”, “заборонено” та їхні модифікації.

Приклад

- Обов'язково дотримуватися законодавства.
 - Дозволено купувати квартири.
 - Заборонено читати чужі листи.
- Деонтичні висловлювання вивчають у рамках деонтичної логіки.

Деонтична логіка - це розділ модальної логіки, де досліджують деонтичні висловлювання та їхні відношення в структурі міркування.

Історія становлення деонтичної логіки налічує декілька століть. Так, витоки логічного підходу до аналізу деонтичних модальностей можна знайти ще в працях Г. Лейбніца. Ще у 1672 році він написав працю “Elementa juris naturalis”, де спробував визначити головні нормативні модальності та виявити логічні відношення між ними. Він вважав, що на такі поняття, як “обов'язково”, “дозволено”, “байдуже”, “заборонено” можна перенести всі положення логічного вчення Арістотеля, зокрема, його погляди на відносини, що мають місце між традиційними (алетичними) модальностями.

Цією працею Лейбніца було започатковано народження нового напрямку логічних досліджень, а саме деонтичної логіки.

Однак ідеї німецького вченого занадто випереджали свій час, потреби тогочасної науки та можливості розвитку логіки у XVII ст. Сучасники скептично сприйняли його концепцію, не оцінивши її новизни та новаторства, що призвело врешті-решт до її забуття.

Лише у XVIII ст. науковці знову повертаються до аналізу цієї проблематики. Так, англійський філософ, юрист Ієремія Бентам (1748-1832) висунув у своїх працях ідею логіки повеління, або логіки волі. Однак, на відміну від Г. Лейбніца, І. Бентам вважав, що його вчення повинне стати новим напрямком логічного знання, відмінним від старої аристотелівської логіки. Плани І. Бентама не були реалізовані, він так і не зміг систематично розвинути свої ідеї, сформулювати на їхній базі обґрунтовану концепцію нової логіки.

Це спробував зробити у 20-ті роки ХХ ст. австрійський вчений Ернст Малі, який у 1926 році побудував одну з перших логічних теорій нормативних міркувань. Найвірогідніше він не був знайомий з працями І. Бентама, які залишалися непомітними аж до середини ХХ ст. Але свою логіку Е. Малі також назвав “логікою волі”. Надалі саме він запропонував для цього напрямку логічного знання назву “деонтика”, однак за того часу цей термін не отримав широкого розповсюдження. Назва “деонтична логіка” була запроваджена пізніше, незалежно від Е. Малі, фінським філософом і логіком Г. Х. фон Врігтом у його знаменитій статті “Деонтична логіка”, що вийшла друком у журналі “Mind” у 1951 році. Саме з того часу цей термін став широко вживатися науковцями.

Якщо теорії Г. Лейбніца, І. Бентама, Е. Малі можна вважати передісторією деонтичної логіки, то дату виходу статті Г. Х. фон Врігта дуже часто в літературі називають датою виникнення сучасної логічної теорії норм.

Спочатку в середині ХХ ст. деонтична логіка розвивалася в рамках такого підходу, згідно з яким деонтичні модальності розглядалися за аналогією з алетичними модальностями. Велику роботу у цьому напрямку провів Г. Х. Фон Врігт.

Зараз поряд з старим підходом розвивається новий, відповідно до якого трактування деонтичних модальностей віддаляється від класичного трактування алетичних та інших модальностей. У його рамках створюють логічні системи, де логіку норм розглядають як розширення темпоральної логіки (так звана деонтико-темпоральна логіка), логіки дії або взаємодії.

У логічній та філософській літературі щодо природи деонтичних висловлювань було багато суперечок. Взагалі всі суперечки можна звести до обговорення двох фундаментальних проблем, які мають відношення до деонтичної логіки.

1. Яким чином деонтичні висловлювання зв'язані з дескриптивними?
2. Як можна оцінити деонтичні висловлювання, тобто яке логічне значення їм можна приписати?

Ще Дейвід Юм (1711-1776) зазначав, що люди в своїх міркуваннях часто переходять від висловлювань зі словом "є" до висловлювань зі словом "повинно бути". Такий перехід не є очевидним. Світ належного суттєво відрізняється від світу сущого. Із структури мікро-макросвіту конструювати, наприклад, моральні постулати або правові норми, які вказують людині як їй жити, неможливо й недоцільно.

Наприклад, таке міркування, з точки зору Д. Юма, є неправильним: *"Світ є скінченим. Отже, я можу вбити кого хочу"*.

Неможливим також є перехід від нормативних висловлювань до дескриптивних. Наприклад, таке міркування також не вважають припустимим у деонтичній логіці: *"Усі громадяни України повинні дотримуватись законодавства України. Отже, усі громадяни України дотримуються її законодавства"*.

У сучасній літературі суперечки щодо природи нормативних висловлювань були зведені до аналізу "дилеми Йоргенсона". Йоргенсон вважав, що деонтичні висловлювання не тільки не можуть бути виведені з стверджувальних засновків, але вони зовсім не здатні функціонувати як частина якогось аргументу взагалі. Цей висновок впливає з двох засновків:

1. У сфері міркувань про дійсність ми рухаємося від істинних тверджень до істинних. При цьому міркування буде істинним, якщо і тільки якщо висновок не може бути хибним у той самий час, коли засновки істинні.
2. Концепція істини не може бути застосована до міркувань у сфері належного, оскільки деонтичні висловлювання не є ні істинними, ні хибними. Вони можуть бути правильними чи неправильними, хорошими чи поганими, доцільними чи недоцільними.

Відповідно до п. 1 і п. 2 Йоргенсон робить висновок, що логіка належного в принципі неможлива. Деонтичні висловлювання й міркування, до яких вони входять, взагалі знаходяться поза сферою логічного.

Цей висновок був визнаний парадоксальним. Йоргенсон і сам помічає, що хоча п. 1 і п. 2 здаються незаперечними, але необхідно працювати над створенням логічної теорії нормативних міркувань.

Як же вирішили цю проблему?

Було запропоновано таке рішення. Треба розрізнити саму норму та її опис. Сама норма нічого не описує, вона містить регулятиви людської поведінки, і тому не може бути істинною чи хибною. Опис норми, навпаки, може бути оцінений як істинний або хибний.

Візьмемо для прикладу деонтичне висловлювання, яке впливає з статті 161 Цивільного кодексу України: *"Боржник повинен віддати борг належним чином і в установлений термін"*. Це висловлювання не говорить про яку-небудь дійсність, а тільки вказує, яким чином боржник повинен діяти. Саме по собі воно не може бути ні істинним, ні хибним.

Але якщо у висловлюванні *"Боржник повинен віддати борг належним чином і в установлений термін"* ми маємо на увазі твердження, що боржник повинен належним чином діяти відповідно до певного законодавства, або, що така норма міститься в законі, то це є істинним чи хибним. У цьому випадку ми вже говоримо не про норму, а про її опис. Тут, по суті, йдеться про висловлювання: *"Істинно, що за законом боржник повинен віддати борг належним чином і в установлений термін"*.

У сучасній літературі відповідно до вищенаведеного відрізняють деонтичну логіку від логіки норм. Предметом деонтичної логіки - є висловлювання, які описують будь-які норми. Їхній логічний аналіз, звичайно, проводиться за аналогією з алетичними висловлюваннями. Деонтична логіка є розділом модальної логіки, і її побудова є аналогічною побудовам інших розділів модальної логіки.

Предмет дослідження логіки норм - соціальні норми (до котрих належать й правові норми). Ці норми розглядають не як твердження, а як певні імперативи, тобто висловлювання, які репрезентують схему поведінки людини. Їхня логічна експлікація проводиться, звичайно, із застосуванням сучасної логіки дії.

Логічні теорії, в яких досліджують норми, знайшли широке застосування в різних науках, зокрема в праві. Так, розуміння логічних характеристик норм, знання логічних законів, яким вони підпорядковуються, дозволяє з'ясувати логічну структуру правових норм, більш точно уявити предмет і методи правознавства.

Окрім того, побудова численних логічних теорій норм дозволила, навіть, певним чином обґрунтувати можливість права як теоретичної дисципліни.

До недавнього часу в сфері науки було достатньо широко розповсюджене переконання, що в справжній науці немає місця нормам, оцінкам, цінностям. Завдання науки - це опис того, що є, а не того, що має бути. Цей аргумент ставив під сумнів науковість цілого ряду дисциплін, серед яких було й право.

Поява різних логічних систем нормативних висловлювань дозволила розповсюдити формальні критерії раціональності на область нормативних міркувань, довести їхню логічність. Таким чином, логічні результати стали ще одним доказом помилковості наведеної вище точки зору.

6.7. Логічний аналіз запитань та відповідей

Визначення запитання. Структура запитання.

Логіка вивчає не тільки певні твердження, предметом її аналізу є також запитання. Запитання суттєво відрізняються від інших різновидів висловлювань. Вони являють собою завуальовані вимоги певної інформації і тому їх застосовують для з'ясування обставин, уточнення інформації, розв'язання проблемної ситуації. Визначити запитання можна так.

Запитання - це висловлювання, в якому міститься вимога певної інформації від людини, до якої звертаються.

Логічна природа запитання є такою, що на відміну від тверджень, які можуть бути схарактеризовані як істинні або хибні, запитання так оцінити неможливо. Радше за все вони можуть бути коректними чи некоректними, правильними чи неправильними, доцільними чи недоцільними.

Дослідження будь-якого запитання обов'язково передбачає необхідність врахування:

- передумови (пресупозиції) запитання;
- контексту його промовляння.

Передумова запитання (або його пресупозиція) це вихідне знання, яке міститься у запитанні.

Її можна виразити за допомоги простого або складного дескриптивного або модального висловлювання. Саме вона зумовлює множину відповідей на певне запитання. Наприклад, запитання *“Яку оцінку ти отримав на іспиті з логіки?”* передбачає, що людина, до якої звертаються, колись складала іспит з логіки.

Якщо передумова запитання є незрозумілою для людини, до якої звертаються, то діалог взагалі не відбудеться. Так, наприклад, якщо ви запитуєте співрозмовника: *“Як ви голосували на останніх виборах Президента України?”* з метою встановлення, за яку особу голосував співрозмовник, а у відповідь чуєте опис процедури голосування: *“Пішов до виборчої дільниці, отримав бюлетень, заповнив його і кинув до урни”*, то навряд чи можна стверджувати про успішність такого спілкування.

Контекст промовлення запитання - це місце, час та інші умови, за яких відбувається діалог.

Саме контекст запитання зумовлює його пресупозицію. Наприклад, запитання: *“Чи маєте ви годинник?”*, яке ставлять перехожому на вулиці, може означати бажання дізнатися про час. Те ж саме запитання, але в подарунковому магазині, означатиме зовсім інше. Інший приклад: запитання *“Як справи?”* залежно від різних ситуацій його промовляння може бути довідковим (коли дійсно хочуть дізнатися про життя іншої людини) або виявитися просто люб'язністю (відповідно до правил етикету).

Встановлення передумови (пресупозиції) запитання та контексту його промовляння є важливим чинником успішного спілкування людей.

Види запитань

Існують різновиди запитань. Так, наприклад, усі запитання поділяють на:

- відкриті;
- закриті.

Закрите запитання - це запитання, на яке можна дати обмежену кількість відповідей.

Відкрите запитання - це запитання, яке передбачає можливість необмеженої кількості відповідей.

Приклад:

· Запитання *“Яким є Ваше ставлення до діяльності Верховної Ради?”* є відкритим, оскільки кожна людина може висловити свою власну думку з цього приводу.

· Те саме запитання можна сформулювати в закритій формі, якщо додати до нього перелік можливих відповідей. Наприклад, *“Яким є Ваше ставлення до діяльності Верховної Ради?”* (позитивним, негативним, важко відповісти).

Запитання також можна поділити на:

- логічно коректні;
- логічно некоректні.

Логічно коректне – це запитання, на які можна дати правильну відповідь, за допомоги якої зникає пізнавальна невизначеність запитання. На логічно некоректні запитання таку відповідь дати неможливо.

Зазначимо кілька випадків логічної некоректності запитань.

Семантична некоректність запитання.

а) Запитання є семантично некоректним, якщо його формулювання включає терміни, значення яких невідомі співрозмовнику.

Приклад:

· Запитання: *“Які існують різновиди ад’єктивно-іменних словосполучень з обов’язково дистрибутивним зв’язком компонентів у сучасній англійській мові?”* буде зрозумілим лише певній аудиторії. Для більшості людей воно буде позбавлене смислу.

б) Запитання буде семантично некоректним, якщо не всі терміни, які зустрічаються у ньому, є чітко визначеними і з контексту не зрозуміти, що саме ці терміни означають. Такі запитання називають **недостатньо визначеними запитаннями.**

Приклад:

· Запитання *“Ви “за” чи “проти” введення приватної власності?”* може викликати великі труднощі, оскільки невідомо, що саме має на увазі той, хто запитує, вживаючи певні терміни. Необхідно з’ясувати принаймні, найбільш очевидне: *“Що таке приватна власність?”*, *“Яким саме чином її буде упроваджувати?”*, *“Що є предметом приватної власності: земля, надра, заводи?”* тощо.

Синтаксична некоректність запитання.

Запитання буде синтаксично некоректним тоді, коли його складники не узгоджуються між собою (хоча вони можуть бути чітко визначеними).

Приклад:

· Прикладами таких запитань можуть бути запитання, в яких відсутня узгодженість часу (*“Чи будете Ви перебувати в Україні останні п'ять років?”*). Такі запитання складають різновиди запитань, позбавлених смислу.

Запитання є некоректним, якщо його передумовою є хибне висловлювання. На таке запитання взагалі неможливо дати відповіді.

Приклад:

· Ще з часів античності звертали увагу на запитання типу: *“Чи перестав ти бити свого батька? Так чи ні?”* Якщо хтось відповідає *“так”*, то виходить, що він дійсно колись бив свого батька, хоча зараз уже не б'є. Якщо ж хтось відповідає *“ні”*, то виходить, що він не лише бив, але й продовжує бити свого батька. Складність ситуації зумовлена саме хибністю передумови запитання, а саме: *“Ти бив свого батька”*.

Запитання зазначеного гатунку іноді називають провокаційними. Яким же чином треба на них відповідати? Насамперед потрібно з'ясувати передумову (пресупозицію) таких запитань і сповістити співрозмовникові про її хибність.

Запитання буде некоректним, якщо в ньому стверджуються характеристики предмета, які суперечать одна одній.

Приклад:

· *“Чи може всесильний Бог створити такий камінь, який сам не зміг би підняти ?”* У цьому запитанні стверджують, з одного боку, що Бог - це всесильна істота, той, хто може зробити все, а з іншого боку, що Бог - це істота, яка не може підняти камінь.

Таким запитанням притаманна внутрішня суперечність. Можливість правильної відповіді на них виключена. Саме тому їх називають абсурдними.

Запитання буде некоректним, якщо на нього неможливо дати відповідь, яка зменшувала б пізнавальну невизначеність запитання (причина - елементарна відсутність останньої). Запитання такого типу називають тавтологічними.

Розрізняють такі різновиди тавтологічних запитань:

- логічно тавтологічні запитання;
- фактично тавтологічні запитання.

Запитання є логічно тавтологічним, якщо інформація, про яку в ньому запитують, виражена за допомоги логічної форми самого запитання.

Приклад:

· *“Чи є ця людина такою, якою вона насправді є?”* На таке запитання практично неможливо дати хибну відповідь, яка не була б при цьому логічно суперечною.

Запитання є фактично тавтологічним, якщо інформація, про яку в ньому запитують, наявна в термінах, які виходять до складу цього запитання.

Приклад:

· *“В якому місті був підписаний Брестський мирний договір?”* або *“Між якими країнами відбувалась російсько-турецька війна?”*

Види відповідей

Відповідь- це висловлювання, в якому людина, яку запитують, надає певну інформацію.

Відповіді поділяють на:

- правильні
- неправильні.

Правильна відповідь – це відповідь, яка повністю або частково усуває пізнавальну невизначеність, наявну у запитанні.

Той, хто запитує, отримує інформацію, яка задовольняє його.

Правильні відповіді можуть бути:

- сильними;
- слабкими.

Сильна відповідь – це відповідь, яка надає повну інформацію стосовно будь-якого запитання.

Слабка відповідь – це відповідь, яка лише частково усуває незнання: інформація, надана такою відповіддю, є неповною.

Серед двох слабких відповідей одна може виявитися сильнішою.

Приклад:

· На запитання: *“Чиє ім'я присвоєне Київському Національному університету?”* можна дати як сильну відповідь: *“Ім'я Тараса Шевченка”*, так і слабкі відповіді: *“Ім'я українського поета”*, *“Ім'я видатного українського громадського діяча”* тощо.

Хоча слабкі відповіді є правильними, проте не в усіх випадках вони задовольнятимуть того, хто запитує. Наприклад, викладач під час іспитів вимагає від студентів найсильнішої відповіді (саме від цього й залежатиме екзаменаційна оцінка).

Неправильна відповідь – це відповідь, яка не надає нової інформації стосовно проблеми, якою цікавиться той, хто запитує.

Такі відповіді аж ніяк не зменшують пізнавальну невизначеність запитання і, отже, не усувають незнання тієї людини, яка його ставить.

Неправильні відповіді можуть бути:

- тавтологічними;
- нерелевантними.

Зазначимо, що “неправильна відповідь” та “хибна відповідь” це різні поняття, оскільки неправильна відповідь може бути істинною.

Приклад:

· Тавтологічні відповіді можуть бути істинними лише завдяки своїй власній логічній формі (так звані логічно тавтологічні відповіді). Згадаймо Богомола із *“Золотого ключика”*, який на запитання Мальвіни: *“Що трапилося з Буратіно?”* відповів: *“Пацієнт або живий, або мертвий”*. Така відповідь є неправильною, бо вона не містить нової інформації, але все ж таки є істинною, бо спирається на закон виключеного третього.

Фактично тавтологічні відповіді також можуть бути істинними, оскільки вони виражають інформацію, що вже наявна в самому запитанні.

Приклад:

· Запитання *“Що являє собою логіка як наука?”* і відповідь *“Логіка - це наука”*.

Нерелевантні відповіді - це відповіді, які зовсім не мають стусунку до поставлених запитань. Природно, що нерелевантні відповіді також можуть бути істинними.

Дедуктивні міркування

7.1. Поняття про дедуктивне міркування. Види дедуктивних міркувань

Дедуктивне міркування – це міркування, в якому між засновками та висновком існує відношення логічного слідування.

Приклад:

· Прикладом дедуктивного міркування може бути такий текст: *“Злочин може бути вчинено умисно або з необережності. Цей злочин вчинено умисно. Отже, його не вчинено з необережності”*.

Як правило, у засновках дедуктивних міркувань міститься загальне знання, а у висновку – окреме знання.

У всіх випадках, коли треба розглянути явище на підставі вже відомого знання, загального правила і вивести щодо цього явища необхідний висновок, ми розмірковуємо на підставі дедукції. Таким чином, дедуктивні міркування дають змогу із знання, яке ми вже маємо, отримати нові істини на підставі чистого міркування, без звертання до здорового глузду, досвіду, інтуїції. Дедукція дає повну гарантію успіху при обґрунтуванні істинності якогось висновку, якщо вихідні положення, засновки будуть істинними висловлюваннями. Не випадково дедуктивні міркування ще називають необхідними або примусовими міркуваннями.

Розрізняють **два дедуктивних міркувань**:

- прями;
- непрямі.

Пряме дедуктивне міркування – це міркування, в якому висновок безпосередньо впливає із засновків.

Непряме дедуктивне міркування – це міркування, в якому висновок впливає із засновків опосередковано за допомоги додаткових міркувань.

Розрізняють велику кількість схем прямих та непрямих дедуктивних міркувань. Так, наприклад, існують схеми дедуктивних міркувань, які базуються на структурі складних висловлювань, а також схеми міркувань, які базуються на структурі простих висловлювань.

Однак серед усієї множини таких схем можна виокремити найтипівіші, які люди використовують переважно у процесах мислення та спілкування. Саме на них буде зосереджено увагу.

Ми проаналізуємо чотири види **прямих дедуктивних міркувань**:

- суто умовні міркування;
- умовно-категоричні міркування;
- розділово-категоричні міркування;
- умовно-розділові міркування.

Також буде розглянуто два види **непрямих дедуктивних міркувань**:

- міркування за схемою “зведення до абсурду”;
- міркування за схемою “доведення від протилежного”.

7.2. Прямі дедуктивні міркування

Суто умовні міркування

Суто умовне міркування – це пряме дедуктивне міркування, засновки та висновок якого є імплікативними висловлюваннями.

Схема 1. $A \rightarrow B, B \rightarrow C / A \rightarrow C$

Приклад:

Якщо свідчення А. є правдивими, то Б. не міг бути на місці злочину о десятій годині.
Якщо Б. не міг бути на місці злочину о десятій годині, то він має алібі.
Якщо свідчення А. є правдивими, то Б. має алібі.

Умовно-категоричні міркування

Умовно-категоричне міркування – це пряме дедуктивне міркування, один із засновків якого – це імплікативне висловлювання, а другий засновок та висновок – це складники імплікативного висловлювання або їхні заперечення.

Розрізняють два види (модуси) умовно-категоричних міркувань:

- “modus ponens”, або “стверджувальний модус”;
- “modus tollens”, або “заперечувальний модус”.

“Modus ponens”, або “стверджувальний модус”

Схема 2.

$A \rightarrow B, A / B$

Приклад:

Якщо підвищується рівень життя населення, то рівень злочинності знижується.
Рівень життя населення підвищується.
Рівень злочинності знижується.

“Modus tollens”, або “заперечувальний модус”

Схема 3.

$A \rightarrow B, \quad B / \quad A$

Приклад:

Якщо шляхетній меті догідні всі засоби її досягнення, то можна позбавити людину життя, якщо вона смертельно хвора.

Але не можна позбавляти людину життя навіть якщо вона смертельно хвора.
Отже, неправильно, що шляхетній меті догідні всі засоби її досягнення.

Треба зазначити, що **не є правильними такі схеми умовно-категоричних міркувань.**

Схема 4 $A \rightarrow B, B / A$

Схема 5 $A \rightarrow B, \quad A / \quad B$

Ці схеми не є схемами дедуктивних міркувань.

Розділово-категоричні міркування

Розділово-категоричне міркування – це пряме дедуктивне міркування, один із засновків якого є диз'юнктивним висловлюванням, а другий засновок та висновок – це складники диз'юнктивного висловлювання або їхні заперечення.

Розрізняють два **види (модуси) розділово-категоричних міркувань**:

- “modus tollendo ponens”, або “заперечувально-стверджувальний” модус”.
- “modus ponendo tollens”, або “стверджувальний - заперечувально” модус”.

“Modus tollendo ponens”, або “заперечувально-стверджувальний модус”

Цьому модусу відповідають 4 схеми побудови розділово-категоричних міркувань.

Схема 6 $A \vee B, A / B$

Схема 7 $A \vee B, B / A$

Схема 8 $A \vee B, A / B$

Схема 9 $A \vee B, B / A$

Приклад:

Цей злочин вчинив Іваненко або Сидоренко.

Сидоренко не вчиняв цього злочину.

Іваненко вчинив цей злочин.

Для того, щоб у розділово-категоричних міркуваннях, побудованих згідно modus tollendo ponens, завжди з істинних засновків отримувати істинний висновок, необхідно дотримуватися правила: **у диз'юнктивному засновку мають бути перераховані всі можливі альтернативи.**

Приклад:

Угоди можуть бути двосторонніми або багатосторонніми.

Укладена угода не є двосторонньою.

Укладена угода є багатосторонньою.

У наведеному прикладі отриманий висновок може виявитися як істинним, так і хибним, оскільки у диз'юнктивному засновку перераховано не всі альтернативи (*угода може бути й односторонньою: для її здійснення достатньо волі однієї особи – видача доручення, складання заповіту, відмовлення від спадщини тощо*).

“Modus ponendo tollens”, або “стверджувально-заперечувальний модус”

Цьому модусу відповідають 2 схеми побудови розділово-категоричних міркувань.

Схема 10 $A \vee B, A / B$

Схема 11 $A \vee B, B / A$

Приклад:

Цей злочин вчинено шляхом дії або шляхом бездіяльності.

Цей злочин вчинено шляхом дії.

Цей злочин не вчинено шляхом бездіяльності.

Зверніть увагу на те, що у modus ponendo tollens завжди у розділовому засновку використовують логічний сполучник “строга (сильна) диз'юнкція”.

Якщо замінити у схемах цього модусу строгу (сильну) диз'юнкцію на нестрогу (слабку) диз'юнкцію, то отримані схеми не будуть схемами правильних міркувань.

Схема 12 $A \vee B, A / B$

Схема 13 $A \vee B, B / A$

Ці схеми не є схемами дедуктивних міркувань.

Умовно-розділові міркування

Умовно-розділове міркування – це пряме дедуктивне міркування, з кількома імплікативними засновниками та одним диз'юнктивним засновником

Розрізняють різні види умовно-розділових міркувань.

Так, за кількістю альтернатив у диз'юнктивному засновку **умовно-розділові міркування** поділяють на:

- дилеми (*дві альтернативи*);
- трилеми (*три альтернативи*);
- полілеми (*чотири та більше альтернатив*).

На практиці частіше за все застосовують дилеми.

Дилеми можна поділити за двома підставами:

- за характером висновку;
- за складом висновку.

За характером висновку всі дилеми поділяють на:

- конструктивні;
- деструктивні.

Конструктивна дилема – це дилема, у висновку якої щось стверджують.

Деструктивна дилема – це дилема, у висновку якої щось заперечують.

За складом висновку всі дилеми поділяють на:

- прості;
- складні

Проста дилема – це дилема, висновок якої є простим висловлюванням, або його запереченням.

Складна дилема – це дилема, висновок якої є складним (диз'юнктивним) висловлюванням.

На підставі цього поділу у логіці наводять **об'єднане класифікацію умовно-розділових міркувань (дилем)**.

Відповідно до неї їх поділяють на такі різновиди:

- прості конструктивні дилеми;
- складні конструктивні дилеми;
- прості деструктивні дилеми;
- складні деструктивні дилеми.

Прості конструктивні дилеми

Схема 14. $A \rightarrow C, B \rightarrow C, A \vee B / C$

Приклад:

Якщо обвинувачений винний у явно незаконному арешті, то він підлягає кримінальній відповідальності за ст. 371 КК України;

якщо він винний у явно незаконному затриманні, то він підлягає кримінальній відповідальності за цією ж статтею.

Обвинувачений винний або в явно незаконному арешті, або в явно незаконному затриманні.

Обвинувачений підлягає кримінальній відповідальності за ст.371 КК України.

Складні конструктивні дилеми

Схема 15. $A \rightarrow C, B \rightarrow D, A \vee B / C \vee D$

Приклад:

Якщо обвинувачений займався шахрайством, то він підлягає кримінальній відповідальності за ст. 190 КК

України; якщо він винний у вимаганні, то підлягає кримінальній відповідальності за ст. 189 КК України.

Обвинувачений займався або шахрайством, або вимаганням.

Обвинувачений підлягає кримінальній відповідальності або за ст. 190 КК України, або за ст. 189 КК України.

Прості деструктивні дилеми

Схема 16. $A \rightarrow B, A \rightarrow C, B \vee C / A$

Приклад:

Якщо Н. – підозрюваний, то він або затриманий за підозрою у вчиненні злочину, або є особою, до якої застосований запобіжний захід до пред'явлення обвинувачення.

Н. не був затриманий за підозрою у вчиненні злочину, він також не є особою, до якої застосований запобіжний захід до пред'явлення обвинувачення.

Н. не є підозрюваним.

Складні деструктивні дилеми

Схема 17. $A \rightarrow B, C \rightarrow D, B \vee D / A \vee C$

Приклад:

Якщо обвинувачений є винним у крадіжці, то він підлягає кримінальній відповідальності за ст. 185 КК України; якщо він є винним у пограбуванні, то підлягає кримінальній відповідальності за ст. 186 КК України.

У діях обвинуваченого немає складу злочину, передбаченого ст. 185 або ст. 186 КК України.

Обвинувачений не займався ні крадіжкою, ні пограбуванням.

7.3. Непрямі дедуктивні міркування

Міркування за схемою “зведення до абсурду”

“Зведення до абсурду” – це непряме дедуктивне міркування, в якому хибність деякого висловлювання обґрунтовують на підставі того, що з цього висловлювання за допомоги інших міркувань виводять протиріччя.

Схема цього міркування має такий вигляд.

Схема 18 $A \supset B \wedge B / A$ (знак \supset означає “виводиться”)

Приклад:

· Спробуємо витлумачити юридичне поняття “джерело підвищеної небезпеки” за допомоги методу “зведення до абсурду”.

“Хто є суб’єктом діяльності, що зв’язана з використанням джерел підвищеної небезпеки для оточуючих? Власники автомобілей? Так! Виникає припущення, що може усі транспортні засоби треба вважати джерелами підвищеної небезпеки, тим паче, що за певних обставин вони є такими. Продовжимо міркування, доведемо його до логічного завершення: а як же власник коня, велосипеда, тачки, носилок і т.д.? Прийдемо до явно абсурдного висновку, який суперечить здоровому глузду. Отже, даний варіант витлумачення не може бути визнаний правильним. Таким чином, справа не в транспортних засобах, а у потужності цього транспортного засобу”. [Комаров С.А. Общая теория государства и права. – М., 1997. – С.320-321].

Міркування за схемою “доведення від протилежного”

“Доведення від протилежного” - це непряме дедуктивне міркування, в якому істинність деякого висловлювання обґрунтовують на підставі того, що із заперечення данного висловлювання за допомоги інших міркувань виводять протиріччя.

Схема цього міркування має такий вигляд.

Схема 19 А ⊃ В / В / А

Приклад:

· Міркує слідчий: “Наймовірніше за все Г. не є винним. Але спробуємо припустити зворотнє. Нехай Гевинни. Тоді 27 квітня 2005 р. він повинен бути на місці злочину у м. Києві. Однак свідок Р. свідчить, що Г. увечері того дня був у Лондоні. Враховуючи складнощі перетину кордону, навряд чи він зміг би добратися до Лондона за дві години. Отже, він не був 27 квітня 2005 р. у Києві. Звідси випливає, що моя версія щодо винності Г. є хибною. Таким чином, Г. не є винним”.

Дедуктивні міркування в правовій діяльності

Дедуктивні міркування відіграють значну роль у теоретичній та практичній діяльності юриста. У зв’язку з цим юрист-професіонал повинен вміти грамотно, відповідно до правил логіки будувати дедуктивні міркування різних видів.

Наведемо приклади застосування дедукції в діяльності юриста.

Дедуктивні міркування можуть застосовуватися юристами в процесі аргументації власної точки зору і критики позиції супротивника. Слід зазначити, що саме за допомоги дедукції юрист може обґрунтувати істинність певного положення або спростувати його, тобто довести його хибність. Застосовуючи недедуктивні (правдоподібні) міркування, це зробити практично неможливо.

Дедукцію також достатньо широко застосовують у процесі висування слідчих версій. Досить часто версія є висновком саме дедуктивного міркування.

Приклад:

· Під час розслідування справи про вбивство А. слідчий міркував таким чином: “Можна припустити, що вбивство А. було вчинене з метою пограбування. Але це здається мало ймовірним, бо А. був одягнений погано й коштовностей при собі не мав. Убивство могло бути вчинене з помсти, але люди, які знали А., характеризували його як чоловіка скромного, тихого. Останні три роки він працював сторожем при школі та не мав ніяких сварок.

Ці обставини приводять до думки, що вбивство було вчинене з хуліганських мотивів”.

У цьому прикладі обґрунтування висновку “Убивство було вчинене з хуліганських мотивів” слідчим проводиться за схемою розділово-категоричного міркування, а саме його заперечувально-стверджувального модусу. Спочатку він висуває всі можливі версії причин вбивства, а потім виключає ті, які здаються йому мало ймовірними. Те, що залишилося, стає головною версією.

Окрім того, що дедукцію застосовують у процесі висування версій, її також використовують у процесі перевірки версій, який розпочинають дедуктивним виведенням наслідків із висунутої версії, а на заключному

етапі перевірки версії за допомоги логічного доведення або спростування обґрунтовують її істинність або хибність.

Недедуктивні (правдоподібні) міркування

8.1. Загальна характеристика правдоподібних міркувань.

Правдоподібне міркування – це міркування, в якому між засновками та висновками не існує відношення логічного слідування, а наявне відношення підтвердження.

Зв'язок між засновками та висновком тут спирається на певні фактичні та психологічні причини, які не мають формального характеру. У зв'язку з цим у таких міркуваннях висновок не може впливати із засновків з логічною необхідністю.

За допомоги правдоподібних міркувань не можна отримати вірогідне знання. На відміну від дедуктивних міркувань, в яких здійснюють перехід від вірогідного знання до вірогідного, правдоподібні міркування виражають перехід від вірогідного до ймовірного знання. Висновки таких міркувань мають ймовірністий (правдоподібний) характер і потребують подальшої перевірки.

Приклад:

- Аргентина – республіка, Бразилія – республіка, Еквадор – республіка.
- Аргентина, Бразилія, Еквадор – латиноамериканські країни.
- Отже, усі латиноамериканські країни – республіки.
- Італія – республіка, Португалія – республіка, Франція – республіка.
- Італія, Португалія, Франція – західноєвропейські країни.
- Отже, усі західноєвропейські країни – республіки.

І перше, і друге міркування побудовані за однією схемою. І в першому, і в другому міркуваннях засновки є істинними, але висновок першого міркування істинний, а висновок другого – хибний. Дійсно, всі латиноамериканські країни - республіки, але у Західній Європі існують країни, які не є республіками. Це; наприклад: Великобританія, Бельгія, Іспанія.

Отже, на відміну від дедуктивних міркувань, які спираються на логічний закон, у правдоподібних міркуваннях істинність засновків не гарантує істинності висновку. Висновок в таких міркуваннях, як правило, має правдоподібний, ймовірністний характер. Отримані таким шляхом висновки завжди потребують подальшого обґрунтування.

Розрізняють різні види правдоподібних міркувань. Серед них:

- індуктивні міркування;
- міркування за аналогією.

8.2. Індуктивні міркування. Види індуктивного міркування

Поняття про індуктивне міркування.

Індуктивне міркування – це правдоподібне міркування, в якому здійснюють перехід від знання про окремі предмети або частину предметів певного класу до загального знання про весь клас предметів.

Термін “індукція” походить від латинського слова *inductio* і означає “наведення”.

Індуктивне міркування, як будь-яке міркування, складене із засновків та висновку. У засновках індуктивних міркувань міститься знання про окремі предмети або групи (частини) предметів, у висновку – знання про весь клас предметів.

З точки зору логічної теорії виведення, більша частина індуктивних міркувань є неправильними. В них істинність засновків не гарантує істинності висновку. Однак можна розрізнити не тільки істинні та хибні висловлювання, а й більш правдоподібні та менш правдоподібні.

Наприклад, візьмемо два висловлювання: “Х. вчинив крадіжку” та “Х. не вчиняв крадіжки”. Доки не наведено переконливі докази, існує презумпція невинності й наведені висловлювання не можна оцінити як істинні або хибні, а можна оцінити лише як правдоподібні. Однак якщо відомо, що Х. бачили на місці злочину, то звичайно перше висловлювання буде більш ймовірним, ніж друге, хоча цілком можливо, що Х. опинився там випадково. У зв’язку з цим з’ясування умов підвищення правдоподібності висновку в індуктивних міркуваннях має не менше практичне значення, ніж формулювання правил дедуктивних міркувань, дотримання яких гарантує істинність їхніх висновків.

Розрізняють кілька видів індуктивних міркувань. Серед них:

- міркування за схемою “повна індукція”;
- міркування за схемою “неповна індукція”.

Міркування за схемою “повна індукція”

Повна індукція — це індуктивне міркування, в якому на підставі ознаки у кожного предмета даного класу роблять висновок про її наявність у всього класу предметів.

Індуктивні міркування такого типу застосовують тільки у тих випадках, коли мають справу із закритими класами предметів: число предметів, що до них увіходять, є сконченою і повинна легко піддаватися перерахуванню.

Схема міркування “повна індукція” має такий вигляд:

Клас А складається з предметів a_1, a_2, \dots, a_n

a_1 належить ознака Р

a_2 належить ознака Р

.....

a_n належить ознака Р

Отже всьому класу предметів А належить ознака Р

Приклад:

· Перед аудиторською комісією поставлене завдання перевірити стан фінансової дисципліни в філіалах конкретного банківського об'єднання. Відомо, що це об'єднання складається з п'яти банківських філій. Звичайний спосіб перевірки у цьому випадку — проаналізувати діяльність кожного з п'яти банків. Якщо не буде знайдено жодного фінансового порушення, тоді аудиторська комісія зможе обґрунтувати тезу, що усі філії банківського об'єднання дотримуються фінансової дисципліни.

Слід зазначити, що повна індукція не є суто індуктивним міркуванням, оскільки за її допомоги на підставі істинних засновків можна отримати істинний висновок. Це означає, що, застосовуючи схему міркування “повна індукція”, людина може обґрунтувати вірогідне знання.

Міркування за схемою “неповна індукція”

Неповна індукція — це індуктивне міркування, в якому на підставі наявності ознаки у частини предметів певного класу робиться висновок про її наявність у всього класу предметів.

Схема міркування “неповна індукція” має такий вигляд:

Клас А складається з предметів a_1, a_2, \dots, a_n

a_1 належить ознака Р

a_2 належить ознака Р

.....

a_n належить ознака Р

Отже, всьому класу предметів А належить ознака Р

- Розрізняють два головних види неповної індукції:
- індукцію шляхом переліку (популярну індукцію);
 - індукцію шляхом відбору (наукову індукцію).

Популярна індукція — це індуктивне міркування, в якому шляхом переліку встановлюють наявність певної ознаки у деяких предметів певного класу і на цій підставі роблять висновок про її наявність у всього класу предметів.

Підставою висновку в популярній індукції є повторюваність одних і тих самих фактів за відсутності серед них протиріч. Можна зробити узагальнюючий висновок про весь клас предметів на підставі неповної індукції такого виду тільки у тому випадку, коли при розгляді окремих предметів, що належать до цього класу, у кожного з них була наявна певна ознака.

Приклад:

· Прикладом популярної індукції може бути таке міркування: *“Студенти першої групи першого курсу юридичного факультету успішно склали іспит з логіки. Звідси можна припустити, що студенти інших груп також добре підготувалися й успішно складуть цей іспит”.*

Наукова індукція — це індуктивне міркування, в якому висновок роблять на підставі відбору необхідних та виключення випадкових обставин.

Приклад:

· Щодо кримінальної справи про розкрадання товарів зі складу обвинувачений визнав факт розкрадання й показав, що він один виніс зі складу викрадену річ. Проведена перевірка встановила, що винести таку річ одній людині не до снаги. У зв'язку з цим слідчий дійшов висновку, що у розкраданні товарів брали участь також інші люди. Це стало підставою для зміни кваліфікації діяння.

У науковій індукції висновок роблять на підставі встановлення того, що ознака, яка спостерігається, є суттєвою ознакою досліджених предметів. Простого перелічування наявності певної ознаки у предметів тут недостатньо.

У зв'язку з цим важливе місце в науковій індукції займають методи встановлення причинних зв'язків, або, як їх ще називають, канони Мілля (за прізвищем англійського логіка Дж.Ст. Мілля (1806-1873), який їх запропонував).

8.3. Методи встановлення причинних зв'язків

Канони Мілля – це методи за допомоги яких стає можливим зробити висновки щодо причинного зв'язку між явищами.

Причинний зв'язок – це зв'язок двох або більше явищ, коли одне з них є причиною появи іншого.

Явище, яке за певних обставин викликає інше, називають причиною, а явище, породжуване причиною, називають наслідком.

Виокремлюють п'ять методів установлення причинних зв'язків:

- метод єдиної схожості;
- метод єдиної різниці;
- об'єднаний метод схожості та різниці;
- метод супровідних змін;
- метод залишків

Метод єдиної схожості

Для того щоб застосувати метод єдиної схожості необхідно зробити такі кроки:

1. Визначити всі випадки, де мало місце явище **a**, причина якого невідома.
2. Проаналізувати всі окремі випадки та виокремити усі обставини, пов'язані з появою явища **a**.
3. Винайти спільну для усіх випадків обставину. Саме вона і буде виступати причиною виникнення явища **a**.

a.

Необхідно відзначити, що обставина повинна бути єдиною. Якщо виявляють кілька обставин, то тоді буде невідомо, яка з них є причиною явища, що досліджується. Саме тому цей метод називається методом **єдиної схожості**.

Схема міркування у цьому випадку є така:

За умов А, В, С, Д, але не Е, має місце а

За умов А, В, С, Е, але не Д, має місце а

За умов А, В, Е, Д, але не С, має місце а

За умов А, С, Е, Д, але не В, має місце а

Отже, А, ймовірно, є причиною а.

Загальне правило методу єдиної схожості формулюють так:

Якщо обставина А постійно передуює появі явища а, натомість інші обставини змінюються, то вона, ймовірно, і є причиною цього явища.

Приклад:

· На пошті при перевезенні цінностей було три випадки вчинення крадіжки без ушкодження мішків, де знаходилися цінності: 11 квітня, 13 квітня та 15 квітня. Слідчий визначив коло осіб, які брали участь у відправці пошти, і склав таку таблицю:

Дата	Коло осіб	Явище
11 квітня	Опанасенко, Колодій, Іванов	Крадіжка
13 квітня	Кляшко, Мельник, Колодій	Крадіжка
15 квітня	Колодцій, Гусєв, Іванюк	Крадіжка

На підставі цього слідчий дійшов висновку, що винуватцем крадіжки найімовірніше був є Колодій, бо він і тільки він займався відправленням пошти кожного разу, коли були вчинені крадіжки, а всі інші особи мінялися.

Застереження. Метод єдиної схожості хоча й дає змогу висувати гіпотези та версії, які мають високий рівень імовірності, однак він має певні недоліки. Так, тут можлива помилка, яку називають **“неповний перелік альтернатив”**.

У наведеному прикладі слідчий аналізував дії тільки відповідальних за відправлення пошти. Однак можливо, що в ці дні працювала також прибиральниця Воропай, яка під час прибирання наполягала на тому, щоб усі працівники вийшли з приміщення, де знаходилися мішки з цінностями, і на певний час залишалася там одна. У такому випадку те, що Колодій працював кожного разу, коли було вчинено крадіжки, може виявитися простим збігом обставин.

Метод єдиної різниці

Для того, щоб застосувати метод єдиної різниці необхідно зробити такі кроки:

1. Розглянути два випадки. У першому явище, що досліджується, настає. У другому – не настає.
2. Порівняти ці випадки і виявити обставини, які їм передували.
3. Виявити спільні обставини та обставину, яка відсутня у випадку, коли явище **a** не виникає. Саме вона й буде причиною його появи.

Схема міркування у цьому випадку є така:

За умов А, В, С, Д, має місце **a**

За умов В, С, Д, але не А, має місце *a*
Отже, А, ймовірно, є причиною *a*
Загальне правило методу єдиної різниці формулюють так.

Якщо обставина А має місце тоді, коли виникає явище А, і зникає, коли цього явища не має, а всі інші обставини залишаються незмінними, то обставина А, ймовірно, є причиною явища *a*.

Приклад:

Продовжимо приклад з крадіжками на пошті. Слідчий міг міркувати за допомоги методу єдиної різниці. Для цього він зіставив данні про співробітників пошти, які працювали у дні крадіжок, із співробітниками, які працювали тоді, коли крадіжки не було. Свої міркування він схематично зобразив у такій таблиці:

Таблиця:

Дата	Коло осіб	Явище
11 квітня	Опанасенко, Колодїй, Іванов	Крадіжка
12 квітня	Опанасенко, Іванов, Іванюк	Крадіжки не було

З наведеної таблиці слідчий міг би зробити висновок, що найімовірніше за все крадіжку вчинив Колодїй.

Застереження.

Метод єдиної різниці вважають одним з найнадійніших серед методів наукової індукції. Однак він має певні обмеження, коли його застосовують у гуманітарних науках та юридичній практиці. Так, наприклад, що у випадку крадіжки на пошті могла мати місце змова інших осіб з метою поставити під підозри саме Колодїя й уникнути відповідальності. Крім цього, могли мати місце інші обставини, пов'язані з людьми, які розробляли цей злочин і брали участь в ньому. Це, звичайно, знижує цінність методу, що був розглянутий, але все ж таки він залишається корисним засобом висунення гіпотез і версій.

Об'єднаний метод схожості та різниці

Для підвищення надійності методів єдиної схожості та єдиної різниці був запропонований об'єднаний метод схожості та різниці.

Для того, щоб застосувати об'єднаний метод єдиної схожості та різниці, необхідно зробити такі кроки:

1. Розглянути певну множину в усьому відмінних і тільки за однієї обставини схожих випадків, в яких настає явище *a*.

2. Розглянути певну множину випадків, в яких явище *a* не настає і які відрізняються від попередньої множини випадків тим, що в них відсутня спільна для цих випадків обставина.

Оскільки спочатку за наявності певної обставини явище, що досліджується, настає, а потім за її відсутності воно не настає, то можна зробити висновок, що спільна для першої множини випадків обставина і є причиною появи цього явища.

Загальне правило об'єднаного методу схожості та різниці формулюють так.

Якщо два чи більше випадків, коли виникає явище *a*, схожі лише за однією обставиною А, і два чи більше випадків, коли явище *a* не виникає, відрізняються від попередніх лише тим, що в них відсутня обставина А, то вона, ймовірно, і є причиною явища *a*.

Приклад:

Продовжимо розглядати випадок з крадіжками у поштовому відділенні. Порівнюючи різні дні тижня, коли крадіжки відбувалися і коли їх не було, слідчий міг скласти таку таблицю.

Дата	Коло осіб	Явище
11 квітня	Опанасенко, Колодій, Іванов	Крадіжка
12 квітня	Опанасенко, Іванов, Іванюк	Крадіжки не було
13 квітня	Кіяшко, Мельник, Колодій	Крадіжка
14 квітня	Кіяшко, Гусєв, Іванов	Крадіжка
15 квітня	Колодій, Гусєв, Іванюк	Крадіжка
16 квітня	Опанасенко, Іванов, Мельник	Крадіжки не було

Порівнюючи рядки таблиці, можна одразу зробити висновок, що крадіжка мала місце тільки в тих випадках, коли працював Колодій, і нічого не відбувалося, коли він не працював. Усі інші працівники мінялися і щодо них не можна встановити ніякої закономірності. Звідси слідчий міг би зробити висновок: винним, найімовірніше, є Колодій.

Метод супровідних змін

Для того щоб застосувати метод супровідних змін необхідно зробити такі кроки:

1. Розглянути випадок, коли виникає явище **a** і з'ясувати обставини, які йому притаманні.
2. Змінити кілька разів одну з обставин і подивитися, чи змінюється явище **a**.

Якщо виявиться, що кожного разу, коли змінювалася певна обставина, змінювалося і явище **a**, тоді можна припустити, що саме вона є причиною виникнення цього явища.

Схема міркування у цьому випадку є такою:

За умов А, В, С, має місце **a**

За умов А', В', С', має місце **a'**

За умов А'', В'', С'' має місце **a**

За умов А, С, Е, Д, але не В, має місце **a**

Отже, **A**, ймовірно, є причиною **a**.

Загальне правило методу супровідних змін формулюють так.

Якщо із зміною обставини А змінюється явище a, а інші обставини при цьому залишаються незмінними, то, ймовірно, що обставина А є причиною явища a.

Приклад:

У результаті аналізу кримінальної статистики було встановлено, що кількість вживання спиртних напоїв і кількість злочинів зростають і зменшуються в той самий час. Так, у книзі О.М. Литвака "Державний вплив на злочинність" зазначається: "Згідно з опублікованими розрахунками коефіцієнта інтенсивності злочинів в Україні протягом 12 років, починаючи з 1986р. на 100 тис. населення такі: у 1986р. – 488, у 1987р. – 484, у 1988р. – 473, у 1989р. – 623, у 1990р. – 718, у 1992р. – 921, у 1993 р. – 1033, у 1994 р. – 1096, у 1995 р. – 1241, у 1996 р. – 1202, у 1997 р. – 1159. Після короткочасного зниження рівня злочинності протягом трьох років (1986-1988), зумовленого рішучими антиалкогольними заходами держави, коефіцієнт злочинності невпинно зростав до 1995 р." (Литвак О.М. Державний вплив на злочинність. Кримінально-правове дослідження. – К., 2000. - С. 12).

Застереження

Треба зазначити, що метод супровідних змін можна застосовувати лише в тих випадках, коли можна точно зафіксувати зміну причини та наслідку. Це можна зробити переважно у природничих та технічних науках. Щодо гуманітарних дисциплін, в тому числі і в правознавстві, цей метод застосовують переважно при статистичних дослідженнях.

Метод залишків

Метод залишків вважають найслабкішим з усіх відомих методів наукової індукції. Цей метод застосовують тоді, коли мають справу зі складними обставинами, які викликають складні наслідки.

Алгоритм застосування цього методу є таким. Припустимо, що складне явище **ав** зумовлене обставинами **АВ**. Відомо, що явище **а** виникає на підставі обставини **А**. Отже, ймовірно, що явище **в** виникає на підставі обставини **В**.

Схема міркування у цьому випадку є такою:

Складне явище **ав** зумовлене обставинами **АВ**.

Явище **а** виникає на підставі обставини **А**.

Отже, ймовірно, що явище **в** виникає на підставі обставини **В**.

Загальне правило методу залишків формулюють так.

Якщо складні обставини зумовлюють складне явище і відомо, що частина обставин викликає певну частину цього явища, то ті обставини, що залишилися, викликають частину явища, що залишилася.

Приклад:

· З давніх часів вважали, що у Сонця сім планет і більше бути не може.

Однак у 1846р. французький астроном Левер'є вирахував місце на небі, де можна буде спостерігати нову планету, а інший астроном - Галле – навів на це місце телескоп і дійсно знайшов там невідому планету, яку назвав Нептуном.

Левер'є міркував за допомоги методу залишків. Спочатку він помітив, що рух Урана – найвіддаленішої від Сонця планети на той час – відхиляється від орбіти, яку обчислили вчені. Частину відхилень він пояснив впливом відомих планет. Однак залишалася ще якась величина, яка не мала пояснення. Він припустив, що додаткове викривлення орбіти Урана викликане впливом ще більш далекої від Сонця планети.

Застереження

Ефективність методу залишків залежить від того, наскільки можна вважати обставини, що становлять складну причину, можна вважати незалежними. Якщо вони залежать одна від одної, тоді рівень ймовірності висновку за методом залишків значно знижується.

8.4. Умови правомірності індуктивних міркувань. Типові помилки.

Розглянемо головні правила побудови індуктивних міркувань. Головна мета цих правил полягає у підвищенні рівня ймовірності висновків, які отримують за допомогою індукції.

Правило 1. Необхідно якомога збільшувати число випадків, що розглядаються при побудові індуктивних міркувань. Чим ширше їхнє коло, тим більш правдоподібним буде висновок.

Правило 2. Необхідно якомога збільшувати різноманітність та різнотиповість випадків, на підставі яких будують індуктивне міркування;

Правило 3. Особливу увагу треба приділяти характеру зв'язків предметів та їхніх ознак, доведенню не випадковості спостережуваної регулярності. Виявлення причин, що породжують цю регулярність, дає змогу доповнити чисту індукцію фрагментами дедуктивних міркувань і тим самим посилити її.

Найпоширенішими **логічними помилками**, що їх припускають в індуктивних міркуваннях, є:

- “поспішне узагальнення” ;
- “після цього, отже, з причини цього”
- підміна ймовірності отриманих висновків їхнього вірогідністю.

“Поспішне узагальнення” – це логічна помилка, яка виникає в індуктивних міркуваннях при узагальненні без достатніх на це підстав.

Приклад:

· Класичним прикладом цієї помилки є приклад з індуктивним

узагальненням “Усі лебеді є білими”. В Європі аж до XVIII ст. зустрічалися тільки білі лебеді. На підставі цих спостережень було сформульовано узагальнення: “Усі лебеді білими”, тобто ознаку “бути білим” було перенесено з обмеженої множини лебедей, яких спостерігали в Європі, на всю множину цих птахів. Однак, коли у

1606 р. було відкрито Австралію (тогочасна Нова Голландія), там було знайдено чорних лебедів. Таким чином, узагальнення *“Усі лебеді є білими”* виявилось хибним.

“Після цього, отже, з причини цього” – це логічна помилка, яка виникає в індуктивних міркуваннях просту послідовність подій приймають за їхній причинний зв’язок.

Приклад:

· Як приклад наведемо таке гумористичне обґрунтування.

“Вживати в їжу огірки небезпечно - з ними пов’язані всі хвороби та людські негаразди. Практично усі люди, які страждають на хронічні захворювання, їли огірки. 99,9% усіх людей, які померли від раку, за життя їли огірки. 99,7% усіх осіб, які стали жертвами авто та авіакатастроф, вживали в їжу огірки впродовж двох тижнів, що передували фатальному випадку. 93,1% злочинців вийшли із родин, де огірки їли постійно.”

Ще один різновид логічних помилок, пов’язаних з індукцією, полягає у **підміні правдоподібності висновків, які отримують за допомоги індуктивних міркувань, їхньою вірогідністю.**

Велика кількість випадків, до яких звертається людина в процесі індукції, а також її психологічна схильність до однорідності в явищах, іноді викликають у неї впевненість в достовірності висновків індуктивних міркувань. Однак завжди треба пам’ятати, що вірогідний висновок можна отримати лише за допомоги міркувань за схемою *“повна індукція”* і лише за умови, що засновки такого міркування будуть істинними твердженнями. Усі інші види індукції обґрунтовують лише певний рівень правдоподібності висновку: хоч би якою великою була його ймовірність, завжди залишається можливість появи контрприкладу.

Індуктивні міркування в правовій діяльності

Індуктивні міркування відіграють значну роль в практичній діяльності юриста. У зв’язку з цим юрист-професіонал повинен вміти грамотно, відповідно до правил логіки будувати індуктивні міркування різних видів.

Наведемо приклади застосування індукції у діяльності юриста.

Як зазначалося, повна індукція – це міркування, за допомоги якого обґрунтовують вірогідні висновки. На підставі цього міркування подібного типу можна застосовувати у судовій практиці, особливо в експертизі. У деяких випадках узагальнюючий висновок експерт може зробити тільки, застосовуючи повну індукцію.

Приклад:

· Якщо на експертизу поступила партія патронів, то звичайно експерт не може зробити висновок щодо характеру дробу всієї партії, дослідивши лише частину патронів. Він повинен дослідити усі патрони, що входили до цієї партії.

На стадії порушення кримінальної справи, коли слідчий має мінімальну кількість фактів, деталей щодо справи, висунути версію, зробити узагальнюючий висновок можна за допомоги неповної індукції. Особливо широко тут використовують індукцію за допомоги простого перелічування (популярну індукцію).

Але в цьому випадку потрібно наголосити на деяких її особливостях. Вони полягають у тому, що вимога відсутності суперечливого факту при побудові версії не завжди виконується. Пам’ятаєте, ми говорили, що як тільки з’являється факт, який суперечить висновку популярної індукції, цей висновок відразу стає неспроможним.

У судовому дослідженні такий висновок може бути зроблений, навіть тоді, коли відбувся факт, що суперечить висунутій версії. Тут наявність такого факту ще не свідчить про помилковість версії. Це обумовлено тим, що висувуючи версію, слідчий ще міг не знати, який саме факт буде суперечливим щодо неї. Крім того, можуть існувати позірні суперечливі факти, які створюють зацікавлені особи спеціально для того, щоб спрямувати слідство хибним шляхом, оговорити підозрюваного тощо.

У слідчій справі в процесі висунання версій окрім популярної індукції достатньо часто застосовують також методи наукової ідукції: метод схожості, метод різниці та об’єднаний метод схожості та різниці, метод залишків.

8.5. Міркування за аналогією. Види міркувань за аналогією

Міркування за аналогією — це правдоподібне міркування, в якому висновок про наявність ознаки у предмета роблять на підставі його подібності в суттєвих рисах до іншого предмета.

Приклад:

· Як приклад наведемо уривок з книги Ф.А.Хайєка “Право, законодавство та свобода”, в якому автор намагається обґрунтувати свою точку зору за допомоги міркування за аналогією.

“ Так само, як людина, що збирається вирушити в похід, бере з собою кишенькового ножа не для якогось конкретного передбаченого застосування, а як знаряддя на випадок усяких можливих несподіванок або складних ситуацій, так і правила поведінки, розроблені якоюсь групою, є не засобами для відомих конкретних цілей, а пристосуваннями до типів ситуацій, які, згідно з нашим досвідом, знов і знов повторюються в світі того типу, що в ньому ми живемо. Подібно до знання, що спонукає людину взяти з собою кишенькового ножа, знання, втілене в правилах, - це знання певних загальних ознак навколишнього середовища, а не окремих фактів. Інакше кажучи, належні правила поведінки виводяться не з точного знання конкретних подій, які можуть із нами трапитися; скоріше вони є пристосуванням, що полягає в правилах, які ми розробили й дотримання яких ми зазвичай не здатні належним чином обґрунтувати.” (Ф.А.Хайєк *Право, законодавство та свобода. Т. 2. Міраж соціальної справедливості.* – К., 1999. – С.15-16)

За характером ознаки, що переноситься, міркування за аналогією поділяють на два види:

- аналогію властивостей;
- аналогію відношень.

Аналогія властивостей — це міркування за аналогією, в якому об'єктом уподібнювання є два схожих предмети, а ознакою, що переноситься, — властивості цих предметів.

Приклад:

· Прикладом такої аналогії може бути обґрунтування політичними діячами Росії ідеї встановлення Брестського миру у 1918 р. Вони посилалися на східну історичну ситуацію на початку XIX ст., коли німці самі були змушені у 1807 р. підписати кабальний договір з Наполеоном (Тільзитський мир), а потім через 6—7 років, зібравшись з силами, прийшли до свого визволення. Аналогічний вихід було запропоновано й для Росії у 1918 року.

Аналогія відношень — це міркування за аналогією, в якому об'єктом уподібнювання є схожі відношення між предметами, а переносною ознакою — властивості цих відношень.

Приклад:

· Наприклад, суб'єкти А, Б, С, Д знаходяться між собою у таких відношеннях:

1. А є батьком неповнолітнього сина Б.
2. С є дідусем і єдиним родичем неповнолітнього онука Д.
3. Відомо, що у випадку батьківських відношень батько повинен утримувати свого сина.

Враховуючи деяку подібність відношень “батько – неповнолітній син” і “дідусь – неповнолітній онук”, можна прийти до висновку, що дідусь також повинен утримувати неповнолітнього онука.

Аналогія є підставою **методу моделювання**, сутність якого полягає в тому, що для вивчення якогось об'єкта-оригінала конструюють інший об'єкт, подібний до оригіналу в деяких суттєвих рисах. Такий об'єкт називають **моделлю**.

Вивчення об'єктів за допомоги моделей отримало назву **моделювання**.

Результати моделювання, як і висновки міркувань за аналогією, мають лише ймовірнісний характер.

Умови правомірності міркувань за аналогією

Розглянемо головні правила побудови міркувань за аналогією. Головна мета цих правил полягає у підвищенні ступеню ймовірності висновків, які отримують за допомоги аналогій.

Правило 1. Має бути встановлено якомога більше спільних ознак у предметів, які порівнюються.

Правило 2. Ознаки, що є підставою аналогії, мають бути суттєвими для предметів, що порівнюються.

Правило 3. Необхідно, щоб спільні ознаки предметів, які порівнюються, були якомога різноманітним. Наприклад, якщо встановлюють аналогію між Землею та іншою планетою, то маємо врахувати спільні фізичні, хімічні, геометричні та інші ознаки цих планет.

Правило 4. Необхідно, щоб спільні ознаки предметів, які порівнюються, і ознаки, що переносяться з одного предмета на інший, були якомога однотиповішими.

Виконання цих вимог підвищує правдоподібність висновків, отриманих за допомоги міркувань за аналогією, хоча й не робить їх вірогідними.

Міркування за аналогією в правовій діяльності

Міркування за аналогією відіграє значну роль як у теоретичній, так і в практичній діяльності юриста.

Так, на стадії попереднього розслідування кримінальних справ аналогія виступає одним із найпоширеніших способів обробки фактичного матеріалу та висування різноманітних версій. Як правило, подібні міркування застосовують у тих випадках, коли треба порівняти декілька злочинів знайти в них схожі ознаки та звідси зробити відповідні висновки.

Приклад:

· У справі про крадіжку було встановлено такі факти. О першій годині ночі 29 квітня до магазину під'їхав автомобіль, у якому було три чоловіки й одна жінка. Двоє підійшли до охоронця та наказали йому мовчати й не вчиняти опору, погрожуючи пістолетом. Потім зв'язали його й поклали на землю. Один із злочинців залишився біля машини, а двоє інших та жінка, відкривши двері ключом, проникли до магазину. Через деякий час, завантаживши автомобіль товаром, злочинці зникли.

Через два тижні потому в іншому районі міста Л. була скоєна крадіжка з іншого магазину. Охоронець цього магазину на допиті показав, що близько першої години ночі до нього підійшли двоє чоловіків, які вийшли із машини, що зупинилася поблизу. Вони погрожували йому пістолетом, а потім зв'язали та поклали на землю. Із злочинцями була жінка, яка відкрила магазин. Через деякий час вони поїхали з пограбованими товарами.

Після аналізу обставин двох пограбувань слідчим була висунута версія, що обидва злочини були вчинені тією ж групою осіб.

Слід зазначити, що міркування за аналогією можуть ефективно застосовуватися тільки під час розслідування кримінальних та цивільних справ. На етапі розгляду цих справ у суді аналогія не може бути застосована в силу правдоподібного характеру її висновків. За аналогією не можна обґрунтувати винність чи невинність обвинувачуваного, віддати його під суд. Обґрунтування, що містяться у вироку суду, також не можуть будуватися за аналогією. Міркування подібного типу не є доведенням, а тому не можуть бути формою доказу в суді.

Логічні знання щодо побути міркувань за аналогією стануть в нагоді й в правотворчій діяльності юриста. Термін "аналогія" в правознавстві застосовується також при вирішенні питання про прогалини в праві. "Прогалини в праві – це відсутність норм права (або їхніх частин), що регулюють конкретне суспільне відношення у тому випадку, якщо воно підлягає сфері правового регулювання" (*Загальна теорія держави і права. – К., 2000. – С.186-187*).

Найбільш ефективним засобом усунення прогалин у праві є видання компетентним органом відповідних правових норм. Однак такий шлях правотворення не завжди є прийнятним за багатьох причин. У зв'язку з цим у деяких випадках прогалини в праві усувають за допомогою таких прийомів, як **аналогія закону і аналогія права**.

Аналогія права – це вирішення конкретної справи на основі загальних ідей і принципів права.

Треба зазначити, що з логічної точки зору аналогія права – це дедуктивне міркування. Хід думки тут йде від загального знання щодо загальних принципів права до окремого знання щодо конкретної справи.

Аналогія закону – це застосування для врегулювання певних відносин закону, що регулює аналогічні відносини.

Аналогія закону з точки зору логіки – це міркування за аналогією.

Приклад:

· Кримінально-процесуальним кодексом не передбачена можливість відводу громадського обвинувача. Однак цей кодекс містить статтю щодо регулювання порядку відводу державного обвинувача. У подібності у суттєвих рисах громадського обвинувача з державним обвинувачем, можна вирішити поставлене питання.

Для того щоб коректно застосовувати аналогію закону до загальних правил щодо міркувань за аналогією додають ще й такі специфічно правові правила:

1. Суспільні відношення, до яких повинно бути винесено рішення, обов'язково повинні знаходитися у сфері правового регулювання, хоча б у загальній формі повинні бути врегульовані правом.

2. Якщо існує норма, що регулює певне суспільне відношення, а застосовують аналогію за мотивом, інакше кажучи, аналогію в ситуації, то це найгрубіше порушення законності; така ситуація може виникнути із-за незнання діючих законів або із-за свідомого наміру обійти закон.

3. Необхідний ретельний аналіз законодавства, у результаті якого може бути вирішене питання щодо застосування аналогії закону; схожість повинна бути саме в суттєвому, а розбіжності – в деталях, у несуттєвому.

4. Вимагається пояснення причин застосування до певних суспільних відносин аналогії закону.

Основи теорії аргументації

9.1. Поняття про аргументацію. Структура аргументації

Аргументація - це процес обґрунтування людиною певного положення (твердження, гіпотези, концепції) з метою переконання в його істинності, слушності.

Обґрунтування може бути здійснене різними способами.

Положення можуть бути обґрунтовані шляхом безпосереднього звертання до дійсності (експеримент, спостереження тощо). Саме такий спосіб дуже часто застосовують у природничих науках.

Обґрунтування може бути здійснене за допомоги вже відомих положень (аргументів) шляхом побудови певних міркувань (доказів). У цьому випадку людина також певним чином звертається до дійсності, але вже не безпосередньо, а опосередковано. Такий спосіб переважно притаманний гуманітарним наукам.

У курсі логіки вивчають саме аргументація другого роду. Це означає, що предметом подальшого розгляду буде **процес обґрунтування, обстоювання певного положення (твердження, гіпотези, концепції) на підставі використання інших положень.**

У структурі аргументації такого типу відрізняють:

- тезу;
- аргументи;
- форму (схему).

Теза - це положення, яке необхідно обґрунтувати.

Аргументи – це твердження, за допомоги яких обґрунтовують тезу.

Форма (схема) аргументації - це спосіб, який застосовують для обґрунтування тези.

Аргументація за формою може бути:

- дедуктивною;
- недедуктивною (правдоподібною).

Дедуктивна аргументація – це аргументація, будована за схемами дедуктивних міркувань.

Дедуктивна аргументація, як правило, будовано на підставі аргументів, які було прийнято раніше. Якщо вам вдалося дедуктивно обґрунтувати тезу, то вона набуває такого ж статусу вірогідності, як і аргументи, з яких її виводять.

Дедуктивна аргументація є універсальною. Її можна застосовувати при обговоренні різноманітних проблем у будь-якій аудиторії. Однак при цьому треба пам'ятати вислів Арістотеля: *“Не слід вимагати від оратора наукових доведень, так само. Як від математика не слід вимагати емоційного переконання”*.

Хоча дедуктивна аргументація є достатньо сильним способом переконання, однак застосовувати її слід цілеспрямовано. Спроба побудувати таку аргументацію в тій області або для тієї аудиторії, де вона не є придатною, може призвести лише до ілюзії переконання. Розкритикувати таке обґрунтування для супротивника не коштуватиме великих зусиль.

Недедуктивна (правдоподібна) аргументація - це аргументація, будована за схемами недедуктивних (правдоподібних) міркувань.

Характерною рисою правдоподібної аргументації є те, що теза тут завжди має імовірнісний характер і потребує подальшої перевірки. Істинність аргументів в такій аргументації ще не гарантує істинності тези, за більш детального аналізу вона може виявитися хибною.

Приклад:

“Усі сини спадкоємця є його нащадками; усі нащадки спадкоємця є спадкоємцями, які не можуть бути позбавлені спадку; отже, всі сини спадкоємця є його спадкоємцями, які не можуть бути позбавлені спадку”.

Теза: “Усі сини спадкоємця є його спадкоємцями, які не можуть бути позбавлені спадку”.

Аргументи: “Усі сини спадкоємця є його нащадками”;

“Усі нащадки спадкоємця є його спадкоємцями, які не можуть бути позбавлені спадку”.

Форма (схема): дедуктивна аргументація.

9.2. Аргументація та суперечка

Поняття “аргументація” тісно пов’язане з поняттям “суперечка”. Саме в ситуаціях суперечок найчастіше застосовують різні види аргументацій.

Суперечка – це процес обміну протилежними думками.

Обов’язковими учасниками суперечки, а відповідно й аргументативного процесу, є:

- пропонент;
- опонент;
- аудиторія.

Пропонент - це той, хто висуває, обстоює деяку тезу.

Без пропонента не може бути ні спору, ні аргументативного процесу, оскільки спірні питання не виникають самі по собі, їх хтось повинен сформулювати і поставити на обговорення. Пропонент може висловлювати власну думку або репрезентувати колективну позицію з того чи іншого питання.

Опонент - це той, хто заперечує, піддає сумніву істинність або слушність тези, що висунув пропонент.

Опонент може бути безпосередньо присутнім та особисто брати участь у спорі. Але може бути й така ситуація, коли опонент безпосередньо не бере участі в аргументативному процесі.

Аудиторія - це колективний суб’єкт суперечки, який має свої переконання, свої позиції, точки зору з приводу обговорюваного питання.

Аудиторія є головним об’єктом аргументативного впливу в спорі.

Можна виокремити декілька класифікацій суперечок. Так, **суперечка за формою** може бути:

- дискусією;

- диспутом;
- полемікою;
- дебатами.

Дискусія (лат. discussio - дослідження, розгляд) - це публічна суперечка, мета якої полягає у з'ясуванні та порівнянні різних точок зору, у знаходженні правильного розв'язання спірного питання.

Дискусію вважають ефективним засобом переконання, оскільки її учасники самі доходять певного висновку.

Диспут (лат. disputar -- міркувати) - це публічна суперечка з приводу наукового або суспільного важливого питання.

Спочатку словом "диспут" позначали публічний захист наукового твору, який писали для отримання наукового ступеня.

Полеміка (грец. polemicos - ворожий, войовничий) - це суперечка, де є конфронтація, протистояння, протиборство сторін, ідей, думок. У зв'язку з цим її визначають як боротьбу принципово протилежних думок з якогось питання, як публічну суперечку з метою захисту, відстоювання своєї точки зору і спростування протилежної.

З цього визначення випливає суттєва різниця між полемікою, з одного боку, та дискусією й диспутом - з іншого.

Якщо учасники дискусії або диспуту, відстоюючи протилежні думки, намагаються дійти до консенсусу, єдиної думки, знайти спільне рішення, встановити істину, то мета полеміки зовсім інша. Тут потрібно одержати перемогу над супротивником, відстояти та захистити свою власну позицію.

Дебати (францф. debat - суперечка) – це суперечки, які виникають при обговоренні доповідей, виступів на зборах, засіданнях, конференціях тощо.

Залежно від мети розрізняють такі види суперечок:

- суперечку заради істини;
- суперечку заради переконання;
- суперечку заради перемоги;
- суперечку заради суперечки.

Суперечку заради істини (діалектичну суперечку) у чистому вигляді зустрічаємо рідко. У такій суперечці дужестаранно добирають та аналізують доводилих, хто сперечається, ретельно оцінюють позиції та точки зору протилежних сторін, тобто, по суті, ведуть спільне дослідження істини. Така суперечка можлива лише між компетентними, освіченими щодо певної проблеми людьми, які зацікавлені в її вирішенні. Як підкреслював

відомий філософ та логік С. І.Поварнін, цей вид суперечки *“дає, окрім безперечної користі, істинну насолоду і задоволення і є насправді “розумовим бенкетом”*(Поварнін С. І. Спор. О теорії і практиці спору. СПб., 1996. С. 29).

Завданням суперечки може бути не тільки перевірка істинності якогось положення, а переконання іншої людини. У цьому випадку ми говоримо про **суперечку заради переконання**. Тут важливо зазначити два моменти: людина може переконувати іншу людину або тому, що сама щиро вірить у те, що є предметом переконання, або ж тому, що *“так треба”* з огляду на певні обставини, хоча сама насправді не поділяє думку, яку відстоює.

Метою суперечки також буває не дослідження, не переконання, а перемога. У цьому випадку говоримо про **суперечку заради перемоги**. Мотиви проведення такого спору можуть бути різноманітними. Один вважає, що відстоює справедливість, інший захищає суспільні інтереси, третій нав'язує свою думку, оскільки має великий життєвий досвід і знає, як належить бути, четвертий потребує самоутвердження тощо. Головне завдання, яке стоїть перед суперечниками в цьому випадку, полягає у тому, щоб *“узяти гору” над “супротивником”* за будь-яку ціну, використовуючи будь-які методи. Таку суперечку іноді називають ще еристичною суперечкою.

Досить часто зустрічаємо і такий вид спору, як **суперечка заради суперечки**. Це свого роду *“мистецтво для мистецтва”*, своєрідний *“спорт”*. Для людей, які ведуть подібний спір, все одно про що, з ким і з якою метою сперечатися. Головне для них - перебувати в стані сперечання *“Такий спортсмен”*, - пише С. І. Поварнін, *- не розбирає часто, заради чого потрібно сперечатися, а заради чого не потрібно. Радий сперечатися за все та з будь-ким і чим парадоксальніше, чим важче відстоювана думка, тим вона іноді для нього стає ще привабливішою”*(Поварнін С. І. Спор. О теорії і практиці спору. - СПб., 1996. С. 33).

За кількістю осіб, що беруть участь в обговоренні проблемних питань, виокремлюють три види спорів:

- суперечка-монолог (людина сперечається сама з собою, так звана внутрішня суперечка);
- суперечка-діалог (сперечаються двоє собі);
- суперечка-полілог (спір ведеться кількома особами).

У свою чергу, **суперечка-полілог** може бути:

- масовою (всі присутні беруть участь в спорі);
- груповою (спірне питання вирішує окрема група осіб у присутності всіх учасників).

Нарешті, **за способом ведення боротьби думок суперечки** поділяють на:

- усні;
- письмові.

Усна форма споруд передбачає безпосереднє спілкування конкретних осіб. Такі суперечки, як правило, обмежені за часом і замкнені в просторі: їх проводять на конференціях, засіданнях, заняттях тощо.

Письмова форма суперечки передбачає опосередковане спілкування її учасників. Такі суперечки більш тривалі за часом, ніж усні.

9.3. Види аргументації

Доказова та недоказова аргументація

Доказова аргументація – це доведення, тобто встановлення істинності тези з використанням логічних засобів за допомоги аргументів, істинність яких вже встановлена. **Формою такої аргументації має бути дедуктивне міркування. Теза в цьому випадку - вірогідне твердження.**

Слід зазначити, що **термін “доведення” у логіці й у праві застосовується у зовсім різних смислах.**

Якщо в логіці **“доведення”** - це процес встановлення істинності тези логічними засобами, то в процесуальному праві цей термін застосовують, принаймні, у двох основних смислах:

· для позначення фактичних обставин, які фіксують суттєві характеристики кримінальної або цивільної справи (наприклад, погроза обвинуваченого на адресу потерпілого; сліди, які були залишені на місці скоєння злочину тощо);

· для позначення витоків інформації про фактичні обставини, щонайменше відношення до справи (наприклад: заяв свідків, письмові документи тощо).

Однак вимога обґрунтованості, доказовості пред'являється також і до судочинства: судові рішення з кримінальної або цивільної справи будуть вважатися правомочними, якщо воно отримало всебічне й об'єктивне обґрунтування в ході судового розгляду. Застосування з цією метою логічних доведень є в деяких випадках дуже ефективним засобом.

Поряд з логічними доведеннями в юридичній практиці достатньо широко розповсюджені також інші види аргументацій. Так, наприклад, розділову аргументацію дуже часто застосовують в судово-слідчій практиці в процесі висування та обґрунтування версій злочину, при поясненні причин конкретних явищ, при виборі статті для кваліфікації правопорушень та в багатьох інших випадках.

Іншим видом аргументації виступає **недоказова аргументація**.

Недоказова аргументація буває трьох видів:

Перший вид: істинність аргументів, зокрема деяких з них, не встановлена, тобто всі аргументи, або деякі з них, не є вірогідними твердженнями, форма аргументації - дедуктивне міркування; теза - правдоподібне твердження.

Другий вид: аргументи є вірогідними, тобто їхню істинність вже встановлено; форма аргументації - правдоподібне міркування; теза - правдоподібне твердження.

Третій вид: аргументи не є вірогідними твердженнями; форма аргументації - правдоподібне міркування; теза - правдоподібне твердження.

Приклад:

З'ясуємо вид аргументації щодо перевиховування злочинців давньогрецького філософа Платона, який міркував приблизно так.

Накреслить на піску коло. Воно не є досконалим і, звичайно, відрізняється від ідеального кола. Але ж так легко, дивлячись на нього, уявити собі ідеальне коло й побудувати щодо нього точну науку. Чому ж цей метод, який є досить простим, не застосовувати також до людського суспільства. Злочинцю треба сказати, що він злочинець, і показати, що це дуже погано. Він одразу ж перестане бути злочинцем і на перший план вийде його ідеальна людська поведінка.

Наведене обґрунтування можна віднести до **третього виду недоказової аргументації**.

Його **форма**-правдоподібне міркування, а саме аналогія властивостей; **аргументи** не є вірогідними твердженнями, а отже, і **теза**, що її висувають, може мати також тільки правдоподібний характер.

Пряма та непряма аргументація

Пряма аргументація – це обґрунтування, безпосередньо спрямоване від аргументів до тези.

Теза безпосередньо обґрунтовується аргументами.

Непряма аргументація – це обґрунтування, в якому істинність (або великий рівень правдоподібного) тези обґрунтовують шляхом установлення хибності (або малого рівня правдоподібності) антитези.

Непряма аргументація буває двох різновидів:

- Апагогічна аргументація;
- Розділова аргументація.

1. Апагогічна аргументація.

Хід міркування у цьому випадку такий. Треба обґрунтувати деяку тезу (Т). Висувають твердження, яке є запереченням тези (не-Т). Воно називається **антитезою**. З аргументів та антитези виводять протиріччя, тобто два твердження, одне з яких запереченням іншого. На підставі цього роблять висновок про хибність або малий рівень правдоподібності антитези та істинність (або великий рівень правдоподібності) тези.

2. Розділова аргументація

Розділова аргументація - це обґрунтування тези, яка є членом деякої диз'юнкції висловлювань, шляхом установлення хибності та виключення всіх інших положень - членів цієї диз'юнкції, які конкурують з тезою.

На відміну від апагогічної аргументації, де тези (Т) суперечить антитеза (не-Т), у розділовій аргументації тези (Т) протиставляють декілька положень, кожне з яких, по-перше, претендує на роль тези і, по-друге, повністю або частково виключає інші припущення.

Хід міркування у випадку розділової аргументації такий. У процесі обґрунтування доводять безпідставність усіх членів диз'юнкції, крім одного. Тим самим опосередковано стверджують істинність тези, тобто висловлювання, що залишилось.

Слід зазначити, що у розділовій аргументації істинність тези буде гарантована лише тоді, коли диз'юнктивне висловлювання, яке репрезентує один з аргументів, буде повним, тобто якщо в ньому будуть враховано всі можливості. У випадку розгляду лише деяких варіантів рішення метод розділової аргументації не може забезпечити вірогідність тези. Вона матиме лише правдоподібний характер і потребуватиме подальшої перевірки.

9.5. Поняття про критику. Спростування як окремий випадок критики

Поряд з прийомами обґрунтування тези існують також прийоми, спрямовані на критику аргументації.

Критика - це обґрунтування безпідставності процесу аргументації, який відбувся раніше.

Структура критики складена з:

- тези;
- аргументів;
- форми (схеми).

Теза – це положення, хибність або низький рівень правдоподібності якого не обґрунтувати в процесі критики.

Аргументи - це твердження, за допомоги яких критикують тезу.

Форма (схема) - це спосіб, який застосовується для критики тези.

Окремим випадком критики є **спростування**.

Спростування -- це встановлення хибності якогось положення з використанням логічних засобів та положень, істинність яких доведена заздалегідь.

Критика не може бути визнана спростуванням у трьох випадках:

1. Якщо аргументи не є вірогідними твердженнями.
2. Якщо форма критики правдоподібно міркування.
3. Якщо мають місце як (1), так і (2).

9.6. Види критики

Розрізняють три види критики:

- критику тези;
- критику аргументів;
- критику форми.

1. Критика тези

Критика тези - це вид критики, який спрямований на обґрунтування безпідставності (хибності або низького рівня правдоподібності) тези, яку висуває пропонент.

Розрізняють **два види критики тези:**

- пряму;
- непряму.

Пряму критику будують у формі обґрунтування, яке отримало назву “зведення до абсурду”.

Хід міркування у цьому випадку є таким. Умовно припускають, що положення, яке висунув пропонент, є істинним. Далі з наявних аргументів та тези виводять усі можливі наслідки й здійснюють їх аналіз. Під частого аналізу може з'ясуватися, що наслідки або (1) суперечать один одному, або (2) суперечать об'єктивним даним (фактам дійсності). На цих підставах доходять висновку про безпідставність тези, спираючися на правило: хибні наслідки завжди свідчать про хибний висновок.

Непряму критику будують за допомоги обґрунтування антитези. Хід міркування у цьому випадку такий. Висувають твердження, яке є запереченням тези, тобто антитезою (не-Т). Далі обґрунтовують її істинність за допомоги аргументів критики. На підставі цього роблять висновок про безпідставність тези пропонента.

Приклад:

Пропонент висунув тезу “*Будь-яке вбивство потребує засудження*”.

Спробуємо її спростувати, використовуючи метод “зведення до абсурду”. Спочатку припустимо, що ця теза - істинною. Але тоді з неї випливає, що забій худоби та птиці також заслуговує на засудження. Отже, і поїдання їхнього м'яса також треба засудити. Але це не відповідає дійсності: багато людей полюбляють їсти м'ясні вироби й їх ніхто незасуджує. Все це свідчить про те, що теза “*Будь-яке вбивство потребує засудження*” є хибною.

2. Критика аргументів

Критика аргументів - це вид критики, спрямований на обґрунтування безпідставності (хибності або низького рівня правдоподібності) аргументів, які застосовує пропонент для обґрунтування тези.

Критика аргументів може полягати в тому, що пропонент недостатньо обґрунтував їхню вірогідність; дуже вільно узагальнив статистичні дані, результати соціологічних досліджень, опитувань населення тощо. Крім того, опонент може висловити сумнів з приводу авторитетності експерта, на думку якого спирався пропонент у своїх аргументах. Ці та інші зауваження супротивник не може ігнорувати. Він повинен буде або підтвердити свої аргументи, ще раз їх обґрунтувавши, або відмовитися від них.

Сумніви, що виникають під час критики аргументів, переносять також на тезу, яка саме з них і випливає. На підставі цього її оцінюють як сумнівну або малоімовірну.

Якщо під час критики аргументів опонент зможе довести їхню хибність, тоді тезу будуть беззастережно вважати необґрунтованою і такою, що потребує нового підтвердження.

Слід зауважити, що **хибність аргументів ще не означає хибність тези: теза може залишатися істинною, але бути необґрунтованою.** Так, наприклад, іноді буває, що людина не може підібрати або

сформулювати вагомі аргументи, щоб довести тезу, яку вона висуває. Але ця обставина не може змінити значення цієї тези, якщо насправді вона є істинною.

3. Критика форми (схеми)

Критика форми (схеми) - це вид критики, спрямований на обґрунтування безпідставності форми (схеми) аргументації, яку застосовує пропонент.

У цьому випадку показують, що в міркуванні пропонента відсутній логічний зв'язок між аргументами та тезою.

Якщо теза не впливає із запропонованих аргументів, то початок і кінець аргументації виявляються нескоординованими. У такому випадку тезу слід вважати необґрунтованою і некоректно сформульованою.

Слід зазначити, що **критика форми так само, як і критика аргументів тільки руйнує аргументацію, наведену пропонентом, але не встановлює хибності тези. У цьому випадку можна лише сказати, що теза неспирається на аргументи, між ними немає певного зв'язку.**

9.7. Правила, помилки, хитрощі в аргументації й критиці

Аргументуючи чи критикуючи, важливо дотримуватися певних правил, а також бути обізнаним з найтипівшими можливими помилками, що можуть зустрічатися в процесах аргументації та критики.

Відповідно до структури аргументації та критики розрізняють **три види правил**:

- правила щодо тези;
- правила щодо аргументів;
- правила щодо форми.

Дотримання цих правил допоможе уникнути власних помилок і віднайти помилки та хитрощі, які застосовує опонент.

Правила, помилки, хитрощі щодо тези

1. Теза має бути сформульована чітко та ясно.

Це правило виражає головну умову ефективності аргументації та критики.

Для того щоб з'ясувати деяку тезу, необхідно розв'язати такі питання:

По-перше, чи всі терміни, слова, словосполучення, застосовані в тезі, є зрозумілими (тобто чи можете ви дати їм чітке визначення).

Так, наприклад, якщо необхідно аргументувати чи спростувати тезу *“Приватизація землі в наш час є необхідною”*, перш за все слід з'ясувати, що означає термін *“приватизація землі”* і що розуміє під ним ваш опонент.

По-друге, чи можете ви встановити відношення між поняттями, які складають тезу.

Іноді люди начебто розуміють поняття, що входять до тези, але для них важко встановити відношення між ними.

По-третє, оскільки тезу формулюють у вигляді певного твердження, слід визначити його кількісну характеристику, тобто з'ясувати, про яку кількість предметів у ньому йдеться (про всі предмети, їх частину - більшість чи меншість, або ж про окремий предмет).

Наприклад, хтось стверджує, що *“люди – егоїсти”*. У цьому випадку ще не ясно про всіх чи про деяких людей йдеться у висловлюванні. Такі тези важко відстоювати й не менш важко критикувати саме через їхню невизначеність.

По-четверте, важливе значення має розв'язання питання про модальність тези: чи є вона вірогідним або проблематичним висловлюванням; чи стан справ, описаний у ній, має місце в дійсності або він є тільки можливим; теза претендує на логічну або фактичну істинність тощо.

З першим правилом щодо тези пов'язані такі хитрощі:

“Вимога надмірного уточнення тези”, тобто вимога пояснення цілком очевидних речей та понять. Таке уточнення може призвести до нескінченної низки запитань та відповідей. Мета розглянутих хитрощів - затягування часу.

Умисне нерозуміння тези”. У цьому випадку опонент змінює значення термінів, що застосовує в своїй тезі пропонент. Мета цих хитрощів - зміна смислу тези не на користь пропонента.

“Необґрунтоване звинувачення в неясності”. Суть такого “звинувачення” полягає в тому, що з тези висмикують окремі терміни, фрази, смисл яких поза контекстом стає неясним; на підставі цього висувують звинувачення в неясності та заплутаності всієї тези пропонента;

“Нечітке формулювання тези”. У цьому випадку пропонент навмисно формулює тезу нечітко, використовуючи, наприклад, невідомі опоненту вирази.

2. Теза повинна залишатися незмінною впродовж усієї аргументації або критики.

Це правило впливає з вимог закону тотожності. Порухення цього закону в процесі міркування призводить до помилки, яка отримала назву **“підміна тези”**.

Підміна тези – це логічна помилка, яка має місце тоді, коли висувують деяке положення як тезу, а аргументують або критикують зовсім інше положення, яке є лише схожим з першим.

Приклад:

Розглянемо такий приклад: “Хтось узявся довести, що тричі по два буде не шість, а чотири. Для цього він узяв звичайний сірник і запросив присутніх уважно стежити за його міркуванням. *“Переламавши сірник навпіл, - сказав він, - матимемо один раз два. Зробивши те саме з однією з половинок, матимемо другий раз два. Нарешті, зробивши те саме з іншою половиною, матимемо третій раз два. Отже, узявши три рази по два, ми отримали чотири, а не шість, як звичайно прийнято думати”*.

У міркуванні дивного математика була припущено помилку -- **“підміна тези”**. Замість того, щоб доводити твердження $3 \times 2 = 4$, він доводив, що *“якщо ціле поділити навпіл, а потім кожну половинку, в свою чергу, поділити навпіл, то в результаті отримаємо чотири частини”*.

Різновидами помилки **“підміна тези”** є також:

“Підміна тези більш сильним твердженням”. Твердження А є більш сильним, ніж твердження В, тоді, коли твердження В випливає з твердження А, а не навпаки.

Щодо доведення цю помилку називають **“хто багато доводить, той нічого не доводить”**.

“Підміна тези більш слабким твердженням”. Твердження А є більш слабким, ніж твердження В, тоді, коли твердження А випливає з твердження В, а не навпаки.

Щодо спростування цю помилку називають **“хто багато спростовує, той нічого не спростовує”**.

“Підміна тези посилення на особисті якості людини”. У цьому випадку замість того, щоб обґрунтувати або критикувати тезу, починають характеризувати людину, яка висунула цю тезу, або людину, про яку йдеться у тезі.

Так, дуже часто у суді адвокати замість того, щоб доводити невинність підсудного, обґрунтовують, що він є турботливим батьком, добрим чоловіком тощо.

“Втрата тези”. Ця помилка має місце тоді, коли в процесі суперечки навмисно **“забувають початкову тезу”**, а іноді навіть тему розмови, й переходять до обговорення зовсім іншої тези.

З другим правилом щодо тези пов'язані такі хитрощі:

“Послаблення тези аргументації”. У цьому випадку супротивник висуває положення, яке важко або неможливо довести. Потім він замінює його на інше твердження, яке є слабкішим, ніж попереднє. Опонент, не розібравшись, намагається розкритикувати саме друге положення, але не може цього зробити. Тоді пропонент наводить заздалегідь розроблене його обґрунтування й бере гору, роблячи вигляд, що він довів перше положення;

“Посилення тези критики”. У цьому випадку пропонент висуває тезу, а опонент замінює її на більш сильне твердження. Потім він показує, що друге положення обґрунтувати неможливо, понад те, він навіть може його розкритикувати. В результаті опонент стверджує, що спростував тезу пропонента.

“Логічна диверсія” .У цьому випадку проponent/опонент навмисне переводить розмову, суперечку на іншу тему, яка є йому добре знайомою.

Правила, помилки, хитрощі щодо аргументів

1. Аргументи мають бути сформульовані ясно та чітко.

Для того щоб це правило виконувалося необхідно

·виявити всі аргументи, які передбачено застосовувати в процесі аргументації/критики. Якщо протягом суперечки проponent чи опонент відмовляється від деяких аргументів, змінює їх, наводить нові, то все це має бути застереженим;

·уточнити терміни, які увіходять до складу аргументів;

·має з'ясувати поняття, які їм відповідають, і дати їх визначення;

·з'ясувати кількісну характеристику аргументів, тобто визначити, про що в них йдеться: про увесь клас предметів, його частину чи окремий предмет;

·визначити модальність аргументів: чи стверджуються в них можливі, необхідні, випадкові речі; чи йдеться в аргументах про знання, думку або переконання деякого суб'єкта; чи інформація, яка міститься в аргументах, описує стани справ, що були, будуть або є зараз; чи норми, на які посилаються в аргументах, є обов'язковими, дозволеними або забороненими тощо;

·уточнити оціночні характеристики аргументів (чи є вони вірогідними твердженнями, істинність яких уже встановлена, або вони є тільки правдоподібними висловлюваннями, які потребують подальшої перевірки).

2. Аргументи мають бути висловлюваннями, які повністю або частково обґрунтовані.

У випадках доведення та спростування це правило має такий вигляд: **аргументи мають бути висловлюваннями, які повністю обґрунтовані, істинність яких встановлена заздалегідь.**

Порушення цього правила може призвести до помилки, яка називається **“необґрунтований аргумент”**. Виокремлюють декілька **різновидів цієї помилки**:

· **“хибний аргумент”** .Сутність цієї помилки полягає у використанні в процесі аргументації/критики хибного аргументу. Але про те, що аргумент є хибним, проponent/опонент може й не знати.

Аргумент може виявитися хибним у такому розумінні, якщо:

1. Сукупність наведених аргументів виявилася суперечливою (наприклад, при некваліфікованому підході до обґрунтування рішення з цивільної справи або обвинувального вироку з кримінальної справи посилаються на суперечливі фактичні обставини: суперечливі свідчення свідків та обвинувачених, дані експертів, що не співпадають із фактами і тощо).

2. Аргумент є самосуперечливим твердженням (наприклад, вислів Сократа: *“я знаю, що я нічого не знаю”*).

3. В процесі аргументації/критики аргумент використовують твердження про факт, оцінити який можна буде лише в майбутньому (*“через півроку ми отримаємо прибуток 60%”, “зростання інфляції в майбутньому не відбудеться”* тощо).

·**“брехливий аргументи**. Помилка, яка полягає у використанні в процесі аргументації/критики аргументу, хибність якого відома проponentу/опоненту.

Причини такої помилки: використання як аргумента неіснуючого факту; посилання на подію, що не мала місця в дійсності; вказівка на неіснуючих свідків тощо.

Особливо небезпечною ця помилка є в судово - слідчій діяльності, хибні свідчення зацікавлених людей (свідків чи обвинуваченого), неправильно здійснене пізнання особи, речей можуть призвести до судових помилок покарання невинного або виправдування злочинця.

·**“випередження основи”**. У ролі головного аргументу, за допомогою якого обґрунтовується теза, використовують твердження, істинність якого ще не доведена (посилаються на чутки, чийсь думки або припущення). У дійсності вірогідність таких доводів лише передбачається, але не встановлюється з необхідністю.

·**“підміна критики тези критикою аргументів”**. На підставі факту спростування аргументів говорять про спростування тези. Однак очевидно, що спростування аргументів говорить лише про необґрунтованість тези, але ж ніяк не про її спростування.

Прийом підміни критики тези критикою аргументів дуже часто зустрічається в судовій практиці, коли, критикуючи аргументи обвинувачення, адвокат робить висновок про те, що обвинувачений взагалі не є винним.

3. Обґрунтування аргументів повинне проводитися незалежно від тези.

Порушення цього правила призводить до помилки **“коло в обґрунтуванні”**.

Її суть: тезу обґрунтовують за допомоги аргументів, які, в свою чергу, обґрунтовуються цією ж тезою. Наприклад, у наведеному міркуванні припускають саме така помилка: *“Уніфіковані закони про шлюб - хороші закони, оскільки законодавство, що вносить єдність в норми щодо шлюбу, знижує кількість розлучень... А знижує воно кількість розлучень тому, що уніфіковане шлюбне законодавство стандартизує норми, які стосують одруження”*(Сопер П. Основи мистецтва мови. М., 1992. С. 251.).

4. Аргументи повинні бути достатніми для обґрунтування тези.

Один аргумент майже ніколи не дає обґрунтування тези, його сила дуже мала. Але декілька аргументів, взаємопов'язаних між собою, здатні створити міцне підґрунтя для виведення тези.

Однак не слід наводити багато аргументів, це може призвести до логічної помилки, яку називають **“надмірне обґрунтування”**.

Її сутність полягає у тому, що людина непомітно для себе в азарті суперечки наводить хибні, необґрунтовані, суперечливі аргументи. Аргументація чи критика в такому випадку завжди будуть непослідовними та надмірними. Слід пам'ятати, що кожний зайвий аргумент послаблює обґрунтування.

З правилами щодо аргументів пов'язані такі хитрощі.

“Аргумент до особи”. Супротивнику приписують такі недоліки, реальні або уявні, які зображують його у кумедному вигляді, критикують його розумові здібності, підривають довіру до його міркувань.

Мета застосування “аргументу до особи” – відвернути увагу від змісту того, про що говорить супротивник, і подати його особу як предмет звинувачень та критики.

Навіть якщо зауваження щодо супротивника є слушними, цей прийом є некоректним, тому що змінює предмет суперечки.

“Аргумент до публіки”. Замість обґрунтування тези, її істинності чи хибності об'єктивними аргументами намагаються спертися на думку, почуття, настрої слухачів, які присутні при спорі. Скориставшись таким аргументом, людина звертається вже не до свого партнера по суперечці, а до інших учасників або навіть до аудиторії, намагаючись при цьому перетягнути на свій бік якомога більше людей, апелюючи не до їхнього розуму, а перш за все до їхніх почуттів.

“Аргумент до мас”. Людина намагається схилити на свій бік широке коло слухачів, використовуючи національні та расові забобони, неправдиві обіцянки, класові інтереси тощо. Найчастіше такі аргументи застосовують у політичних диспутах. Іноді цей прийом називають демагогією.

“Аргумент до людини”. На підтримку власної позиції людина наводить підстави, які висуває супротивна сторона в спорі, або такі, що впливають з прийнятих нею аргументів.

“Аргумент до людини” буде некоректним лише в тому випадку, коли той, хто його використовує, не поділяє точки зору супротивника, а лише робить вигляд, нібито приєднується до загальної платформи.

“Аргумент до пихи”. Розхвалювання супротивника з надією на те, що, зворушений компліментами, він подобрішає, розм'якне і стане більш поступливим.

“Аргумент до авторитету”. Людина з метою підтримки власної точки зору посилається на ідеї, імена, погляди людей, які є авторитетами для супротивника. Навіть якщо він не підтримує їх, **“аргумент до авторитету”** застосовують з огляду на те, що супротивник не насмілиться сперечатися з ними.

“Аргумент до освіченості”. Посилання на неосвіченість, неінформованість супротивника у питаннях, щоналежать до суті суперечки, згадування таких фактів або теоретичних положень, які невідомі нікому із сперечальників і які вони не мають можливості перевірити. Ставку роблять на те, що супротивнику буде соромно зізнатися в необізнаності у певному питанні.

“Аргумент до жалю”. Збудження жалю та співчуття у супротивника, посилання на тяжкі обставини, скрутне становище тощо.

“Аргумент до фізичної сили”. Погроза неприємними наслідками (зокрема, застосуванням насильства) або примус чистантаж.

“Адвокатський аргумент”. Сперечальник вважає своїм аргументом помилку (хибне твердження) супротивника. Наприклад, прокурор неправильно кваліфікує злочин (він повинен бути кваліфікований за статтею, яка вимагає більш суворого покарання), а адвокат з ним погоджується і видає думку прокурора за свою.

Перераховані вище аргументи у своїй більшості є некоректними прийомами захисту власної позиції. Однак якщо деякі з них можна зрозуміти і врешті-решт вибачити, то застосування інших у суперечках є неприпустимим: дії людини, що їх наводить, виправдати неможливо.

Правила, помилки, хитрощі щодо форми

Існує одне загальне правило щодо форми аргументації/критики: **відношення між аргументами та тезою повинне бути принаймні відношенням підтвердження (у випадку доведення/спростування це відношення повинне бути відношенням логічного слідування).**

При порушенні цього правила виникає помилка **“не підтверджує”** (відносно доведення/спростування вона називається “неслідує”).

Приклад:

Для прикладу наведемо міркування магістра Іонатануса з роману Франсуа Рабле *“Гаргантюа і Пантагрюель”*. Він намагається переконати Гаргантюа, щоб той повернув великі дзвони, які познімав з собору Богоматері: “...Ось я вам зараз доведу, навіщо нам наші великі дзвони! - говорить магістр - Коли його високість дзвін, який на дзвіниці дзвонарює, дзвінкасто видзвонює, інші дзвонила, його чуючи, віддзвонюють найдзвінчистим дзвінацтвом! У Парижі є дзвони. Що і потрібно було довести”. (Франсуа Рабле. *Гаргантюа і Пантагрюель*. К., 1984. С. 21.)

Для того щоб уникнути цієї помилки, необхідно застосовувати знання з логіки, які стосуються дедуктивних, індуктивних міркувань та міркувань за аналогією. Якщо аргументація чи критика будуть протікати згідно з правилами відповідних міркувань, то помилка **“не підтверджує”** навряд чивиникне. При цьому треба мати на увазі, що правильність чи неправильність деяких способів міркувань можна встановити без великих зусиль, безпосередньо в процесі спілкування з супротивником, а для аналізу інших (більш складних міркувань) іноді доводиться застосовувати засоби символічної логіки. Чим більше людина займається дослідженням різних типів міркувань, підвищуючи свою логічну культуру мислення, тим легше їй буде розрізняти правильні та неправильні міркування в процесі суперечки.

З помилкою “не підтверджує” пов'язані такі хитрощі:

Супротивника збивають з пантелику набором фраз, які не мають смислу. Ставку роблять на те, що людина, сприймаючи промову, навіть якщо вона її не розуміє, буде думати, що за словами співрозмовника все одно щось криється. Особливо це вдається, коли супротивник розуміє свою неосвіченість у питанні, що розглядається, але соромиться в цьому зізнатися, і тому робить вигляд, що йому все зрозуміло.

Такій людині ставлять питання: *“Вам усезрозуміло?”* На що вона, як правило, відповідає: *“Так!”* Врешті-решт, супротивник стверджує, що тезу доведено.

Застосування цього різновиду хитрощів не має сенсу лише в тому випадку, коли співрозмовник чітко розрізняє, що йому зрозуміло, а що ні, і не соромиться в цьому зізнатися.

Аргументацію будують за допомоги схем недедуктивних міркувань, однак в процесі суперечки намагаються переконати супротивника, що застосовано саме дедукцію. У такому випадку тезу, яка має лише правдоподібний характер, видають за істинне твердження.

Правила щодо ведення суперечки в суді

Наприкінці цього розділу наведемо декілька порад щодо ведення суперечки в суді з книги видатного юриста П. Сергєйча *“Мистецтво промови на суді”*.

I. Докази в суперечці

1. У всьому, що продумано, розрізняйте необхідне і корисне, неминуче і небезпечне.
2. Не забувайте різниці між міркуваннями, які стосуються суті суперечки, і аргументацією, спрямованою на людське, моральне.
3. Бережіться так званих двогострих доказів.
4. Із попереднього правила випливає інше: вмійте користуватися двогострими міркуваннями.
5. Не доводьте очевидного.
6. Якщо ви знайшли яскравий доказ або сильне заперечення, не починайте з них і не висловлюйте їх без певної підготовки.
7. Відкиньте всі попередні ненадійні докази.
8. Доводячи і розвиваючи кожне окреме положення, не втрачайте головної думки й інших основних положень: користуйтеся будь-яким випадком, щоб показати те й інше.
9. Не втрачайте нагоди викласти сильний доказ у вигляді міркування: одне з двох, тобто дилеми.
10. Не бійтесь погоджуватися із супротивником, не чекаючи заперечення.
11. Якщо докази сильні, слід подавати їх окремо, детально розвиваючи кожен з них, якщо вони слабкі, необхідно зібрати їх до купи.
12. Намагайтеся якомога частіше підкріплювати один доказ іншим.
13. Не намагайтеся пояснювати те, чого самі незовсім розумієте.
14. Не допускайте суперечностей у своїх доводах.

II. Спростування в суперечці

1. Не розділяйте узагальнені доводи супротивника.
2. Заперечуючи супротивнику, не висловлюйте особливої ретельності.
3. Не залишайте без заперечень сильні доводи супротивника.
4. Не доводьте, коли можна заперечити.
5. Відповідайте фактами на слова.

6. Заперечуйте супротивнику його власними доводами.
7. Не сперечайтесь проти безсумнівних доказів і правильних думок суперечника.
8. Не спростовуйте неймовірного.
9. Користуйтеся фактами, які визнав супротивник.

10. Якщо захисник обійшов мовчанням неспростований доказ, звинувачу слід лише нагадати його присяжним і вказати, що його супротивник не знайшов пояснення, яке б усунуло його.

Слід нагадати загальне правило будь-якої суперечки: щоб викривати неправильні міркування супротивника, необхідно усувати з них другорядні міркування, окремі положення, які складають ланку логічного ланцюга, розташувавши їх у вигляді одного чи декількох силогізмів: помилка тоді стане очевидною.

Як же проводити **логічний аналіз аргументації/ критики**? Для цього необхідно:

- з'ясувати всі аргументи і тезу аргументації / критики;
- визначити вид аргументації /критики;
- перевірити правильність наведеної аргументації / критики;
- з'ясувати, які помилки припускаються, які хитрощі застосовуються.

Приклад:

Розглянемо уривок із судової промови адвоката Андрієвського С.А. щодо братів Келеш, яких було звинувачено у підпалі з метою отримання страхової винагороди. Аргументація Андрієвського має такий вигляд.

“... 16 січня о 6 годині вечора тютюнова комірчина братів Келеш була зачинена і запечатана контролером Некрасовим. О 12 годині ночі усередині цієї комірчини з'явилися ознаки пожежі. Стає запитання, як же вона могла відбутися? Хто і як міг туди проникнути? Замок, ключ від якого був у контролера, виявився замкненим і нешкодженним. Печатка затримувала двері своїм липким складом і, отже, небула знята. Інших ходів до комірчини не існувало і прокладено не було. Правда, Бобровов, домовласник, пропонує нам зупинитися на припущенні, що туди можна було проникнути через квартиру, а до квартири на четвертий поверх добратися по сходах або по водостоку. Але ж будемо міркувати у межах розумного і не станемо опускати казок. Дробрини, що приставлена до стіни, ніхто не бачив, а для того, щоб лазати по водостоку до четвертого поверху, треба бути мавпою або акробатом – привчитися до цього з дитинства, а брати Келеш – 40-літні люди і гнучкістю тіла не відзначаються. Нарешті, квартира на четвертому поверсі замикається зсередини: якщо б вона була залишена при зимовій стужі відкритою, то контролер Некрасов, замикаючи кладову, помітив би це, та й усі вікна встигли б вже оледініти. Окрім того, квартири роблять не в нижній частині вікна, а трошки вище, перегнутися через вікно жодний з Келешей не зміг би – треба було б його розбити, однак усі вікна при пожежі знайдені цілими. Отже, якщо не припускати казок, якщо не вірити, що хто-небудь з Келешей міг забратися комаром в щілину або залізи в комірчину через трубу, як відьма, - то треба буде визнати, що з тієї хвилини, як Некрасов зачинив комірчину, і до того часу, коли через шість годин в ній почалася пожежа, комірчина, як і раніше, була зачиненою, - ніхто до неї не входив і не міг увійти...” (Речи известных русских юристов. – М., 1985. – С.86).

З'ясуємо аргументи і тезу наведеної аргументації.

Аргументи:

- 1) У комірчину можна було проникнути або відкривши замок, або знявши двері, або пролізши через квартиру, або до кладової ніхто не проникав.
- 2) Замка ніхто не відкривав.
- 3) Двері не знімали.
- 4) У квартиру брати Келеш пролізти не могли.

Теза:

У комірчину ніхто не проникав і не міг проникнути з моменту того, як Некрасов зачинив комірчину і до того часу, як почалася пожежа.

Як видно, адвокат у цьому випадку застосовує **непряму аргументацію, а саме її розділовий вид**. Однак при застосуванні такої аргументації, обґрунтувати істинність тези можна лише в тому випадку, коли перераховані усі можливості (у нашому випадку усі можливості проникнення до комірчини). Однак всередину приміщення можна було б, наприклад, проникнути через дах, можна було б за гроші запропонувати комусь залізи у квартиру, якщо вже брати Келеш за фізичним станом не могли цього зробити, нарешті, сам контролер Некрасов міг відкрити комірчину своїм ключем...

Це означає, що наведена аргументація побудована за схемою (формою) редуکتивного міркування, а саме неправильного модусу розділово-категоричного міркування. Враховуючи це, можна зробити висновок, що теза

цього блоку має лише правдоподібний характер. Адвокат не зміг довести її істинність. В цілому наведену аргументацію можна охарактеризувати як **недоказову аргументацію другого виду**.

У наведеній аргументації припускається логічна помилка **“не підтверджую”**. Адвокат застосовує тут хиторощі, пов’язані зцією помилкою. Він будує аргументацію за схемою недедуктивного, однак намагається видати цю схему за схему дедуктивного міркування для того, щоб показати необхідний зв’язок між наведеними аргументами і тезою, істинність якої він хоче довести.

